

349117

АРСЕН ІЩУК

ЛЕСЯ
УКРАЇНКА

ДЕРЖЛІТВИДАВ
УКРАЇНИ

3 крб. 60 коп.

а (03) XIX-XX Українка
і-98 Ш5(2=Ук)5-4 Л. Українка

15/44

114

Дата повернення:

29 MAR 2000

9 MAR 2002

БІЛІСЬКА РАЙОННА
БІБЛІОТЕКА
349117

63

1. 2. 6

АРСЕН ІЩУК

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

*Критико-біографічний
нарис*

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ — 1950

25 70
69 59 65

I

В історії нової української літератури Лесі Українці належить одне з провідних місць. Не визнаючи так званого «чистого мистецтва», вона всю свою творчу діяльність пов'язала з революційно-визвольним рухом кінця XIX і початку XX сторіччя. Глибоко усвідомлюючи соціальну функцію художнього слова, активно втручаючись у суспільно-політичну боротьбу, Леся Українка була справжнім поетом-трибуном в епоху воєн і пролетарських революцій. Боротьба за корінні інтереси експлуатованого і пригнобленого народу, сміливі виступи проти його гнобителів-тиранів, пропаганда волелюбних ідей, зокрема ідей наукового соціалізму, — складають основний зміст творчості Лесі Українки.

Продовжуючи і, в нових історичних умовах епохи імперіалізму, розвиваючи далі революційні традиції Шевченка і російських революційних демократів XIX сторіччя — Белінського, Чернишевського, Добролюбова, Некрасова, — цих перших справжніх глашатаїв мистецтва для народу, його високої ідейності і суспільного значення, Леся Українка, як і Франко, Панас Мирний, Грабовський, Коцюбинський, внесла багатющий вклад в українську літературу кінця XIX і початку XX сторіччя.

Буржуазно-націоналістичні критики, сучасники поетеси, замовчували революційно-новаторську суть її творчості, грубо спотворювали основний зміст ряду її найвидатніших творів, зокрема драм і драматичних поем. Не щастило довгий час Лесі Українці і після смерті її. Націоналісти, вульгарні соціологи та безрідні космопо-

літи всіляко намагалися знецінити її кипучу діяльність, що була спрямована на благо народу, відривали поетесу від народного ґрунту, ставили її поза визвольним рухом в Росії ХХ сторіччя, зображуючи її як самотню, як трагічно-безпорадну постать в чужому оточенні.

Прогресивна революційно-демократична критика, зокрема Іван Франко, а також більшовицька преса ще в дожовтневий період достойно оцінили Лесю Українку як поета-борця, що своїм полум'яним словом кликав народ до боротьби проти експлуататорів, проти царизму. Іван Франко дорівнював музу Лесі Українки до музи Тараса Шевченка, зазначаючи, що «від часу Шевченкового «Поховайте та вставайте, кайдани порвіте» Україна не чула такого сильного, гарячого та поетичного слова, як із уст сеї слабосилої хоровитої дівчини».

Особливо цінним для нас є висловлювання про Лесю Українку більшовицької преси. В некролозі 1913 року «Правда» писала, що Леся Українка зв'язала свою творчу долю з громадсько-визвольним рухом взагалі і пролетарським зокрема, що вона була улюбленим поетом і другом робітників, що вона сіяла «разумное, доброе, вечное».

Радянське літературознавство, заперечуючи і відкидаючи всі невірні, псевдонаукові твердження і висновки про поетесу, основуючись на марксистсько-ленінському вченні про літературу, про роль культурної спадщини минулого в творенні нової соціалістичної культури, зробило вже багато в справі вивчення, оцінки й популяризації серед широких народних мас творчості Лесі Українки. Проте серед доробку, який залишила нам Леся Українка, ще не все зібрано і науково опрацьовано. Завдання полягає в тому, щоб не тільки художню творчість великої української поетеси кінця ХІХ і початку ХХ сторіччя, але й всі літературно-критичні та публіцистичні статті і численні листи її стали здобутком народу.

Леся Українка належить до кращих діячів нашого минулого. Її творчість служила справі боротьби за повалення царизму і встановлення влади трудящих у нашій країні, її творчість служить нам зараз у нашій боротьбі за поступовий перехід від соціалізму до комунізму, її полум'яне слово, сповнене ненависті до рабства, може служити справі боротьби за свободу і неза-

лежність, яку ведуть народи колоніальних і напівколоніальних країн проти світової реакції англо-американського імперіалізму. Об'єднані навколо нашого великого Радянського Союзу в єдиний антиімперіалістичний демократичний фронт, народи країн нової демократії і всі прогресивні люди світу беруть і надалі будуть брати приклад з героїчної історії нашої Батьківщини. Творча діяльність Лесі Українки є одною з таких сторінок вітчизняної історії, яку ще довго будуть з захопленням читати всі ті люди, девізом для яких є боротьба, боротьба за світле майбутнє, за комунізм у всьому світі.

* * *

Народилась Леся Українка (Лариса Петрівна Косач) 25 лютого (13-го за старим стилем) 1871 року в м. Новоград-Волинську в родині дрібного поміщика Петра Косача. Батько поетеси служив при Київському генерал-губернаторі «чиновником особливих доручень», а також був головою з'їзду «мирових посередників». У справу виховання дітей він майже не втручався. Мати Лесі Українки — відома на той час українська письменниця Олена Пчілка (літературний псевдонім Ольги Петрівни Косач), навпаки, була дуже уважна до Лесі, дбаючи про її ґрунтовну освіту. Вона свідомо і наполегливо готувала свою дочку до літературно-творчої діяльності, даючи їй завдання перекладати на українську мову античних класиків, а також теми для літературних творів. Леся охоче виконувала ці завдання і незабаром відчула органічну потребу писати і перекладати не лише для розваги. Перші серйозні літературні твори вийшли з-під пера Лесі Українки, коли їй було 12-13 років. Це такі вірші, як «Конвалія», «Сафо» і переклад «Вечорниць» М. Гоголя, зроблений разом з братом Михайлом і надрукований в Галичині в 1885 році. Ці вірші і переклад були підписані псевдонімом «Леся Українка», який і залишився відтоді її літературним ім'ям.

Вдавшись хворобливою змалку, Леся Українка здобувала освіту вдома. Багато читала самостійно і одержуючи уроки від домашніх учителів, вона успішно за-

своїла програму гімназійних наук, а пізніше здобула й ширшу освіту, якої тоді не давали за офіційними програмами навіть у вищих школах. Леся Українка вивчала німецьку, французьку, іспанську, італійську і англійську мови, мови класичні (грецьку й латинську) і народів слов'янських — польську, чеську і болгарську. Російською мовою вона володіла бездоганно, і пізніше багато своїх публіцистичних та літературно-критичних статей писала і друкувала російською мовою. В галузі історії, філософії і літератури Леся Українка була настільки освіченою людиною, що сама склала підручник з історії народів Сходу, писала публіцистичні трактати, в яких піддавала глибокому аналізу різні філософські системи, критикуючи ідеалізм і обстоюючи матеріалістичне вчення.

Треба відзначити, що в родині Косачів панував дух атеїзму, були відсутні релігійні забобони, дітям не прищеплювалось високомірне ставлення до простого селянського оточення. Малій Лесі дозволено було гратись і товаришувати з ким завгодно, бувати серед народу, стикатись з простонародними звичаями й побутом. Леся Українка ще дитиною залюбки слухала з уст поліських селянок чудові казки, перекази та пісні. Разом з селянськими дітьми вона часто блукала по запашних луках та великих лісах, на які таке багате українське Полісся, і під враженням навколишньої природи складала уявлення про хороше і зле в житті людей.

Цікаві щодо цього спогади самої Лесі Українки про її дитячі роки, проведені на селі. Вона згадує, що, наслухавшись різних казок, вибігала вночі до лісу, щоб зустрітись з мавкою.

Десятилітня Леся зазнає багато прикростей, зв'язаних з станом здоров'я. На 10-11 році життя вона тяжко захворіла на туберкульоз кістки лівої руки. З цього часу особиста доля майбутньої поетеси складається трагічно. Прогресуючи, хвороба приковує її на довгі роки до ліжка, робить все її особисте життя суцільною мукою.

Взимку 1881 року Леся Українка з матір'ю приїздить до Києва. Тут вона побувала в театрах, на виставці картин і в інших місцях великого культурного центра тогочасної України. В листах до Є. І. Драгоманової, писаних протягом 1881 — 1885 рр., Леся Українка розпо-

відає про ті враження, які справила на неї нова обстановка. Вона виявляє живий інтерес до всіх подій в культурному житті великого міста, і це незважаючи на тяжку хворобу, що не покидає її. В одному листі вона пише: «У мене іще й досі болить ліва рука, так що нічого не можна робити: ні шити, ні грати, ні держати нічого, тим я так погано пишу. Я перше була дуже слаба, а тепер уже нічого собі, хоч я ніколи не буваю зовсім здоровою, бо завше рука болить».

Згодом туберкульоз перекинувся на кістку ноги, і Леся Українка вже не могла вільно ходити. Працювати доводилося з великими перебоями. Весною 1889 року вона виїздить в Одесу на лікування.

Перебуваючи в Києві з 1881 до 1889 року, Леся Українка тісно зближується з видатними прогресивними діячами української культури. Михайло Старицький, Микола Лисенко та багато інших прогресивних письменників, композиторів і акторів того часу складають середовище, в якому вона весь час оберталась і скоро стала тут впливовою особою.

Вона бере активну участь у так званій «Плеяді» (літературно-мистецький гурток, яким керував М. В. Лисенко), виступає там з своїми поетичними творами та рефератами на різні історичні, філософські і літературознавчі теми.

1884 рік вважається початком творчої біографії Лесі Українки. Цього року у Львівському журналі «Зоря» з'являються її ранні поезії «Конвалія» і «Сафо». Наступного року виходить переклад «Вечорниць» М. Гоголя, зроблений Лесею Українкою разом з братом. Протягом 1887—1889 років в «Зорі» були надруковані поезії «Надія», «Чого то часами», «Пісня», «Остання пісня Марії Стюарт», «Завітання», «До натури», «На провесні», «Співець», «В'язень» та багато інших.

У своїх ранніх віршах 13-літня поетеса ще наївно, подитячому пробує осмислити справедливе і несправедливе в сучасному їй житті, але презирство до панночки, яка так жорстоко обійшлася з квіткою (вірш «Конвалія»), виражено тут досить промовисто:

Не довго й ти, моя панно,
Будеш утішатись,
Та по балях у веселих
Таночках звиватись.

Мотиви протесту проти лукавства, зради, несправедливості — цих типових явищ у капіталістичному суспільстві, — починають бриніти в поезії Лесі Українки з самого початку її творчого шляху.

В тій пісні згадала і славу
Величну свою, красний світ,
Лукавих людей, і кохання,
І зраду, печаль своїх літ,
Надії і розпач... дівчина
Зірвала лавровий вінець
І в хвилях шумливого моря
Знайшла свій пісні кінець.

(«Сафо»)

В поезії «Надія» видно намагання молодої поетеси художньо сформулювати факт суспільно-політичного характеру. Приводом до написання цього віршу було адміністративне вислання до Сибіру рідної тітки Лесі Українки. Поетеса передає переживання засланої, підкреслюючи в них мотив туги за рідною Україною:

Ні долі, ні волі у мене нема,
Зосталася тільки надія одна:
Надія вернутись ще раз на Україну.

Серед ранніх творів Лесі Українки привертає до себе увагу поезія «Співець» (1889 р). За нею уже відчувається дозрілий автор — людина активної вдачі, яка сприймає факти і явища сучасного їй життя критично, з осудом суспільних пороків. Поезія «Співець» розкриває світ ідей, якими жила Леся Українка в юнацькі роки, показує, як визрівало в поетеси почуття обов'язку перед суспільством, перед своїм народом, почуття, яке в дальшій творчості прозвучить як один з її центральних мотивів.

Засуджуючи співця-соловейка, в образі якого зображено дезертирів з фронту боротьби за народні інтереси, пристосованців і політичних примиренців, ліричний герой Лесі Українки заявляє про свою готовність стати в ряди активних борців проти темної осінньої ночі, проти «години сумної», що символізує собою самодержавний устрій:

Чом я не маю огнистого слова,
Палкого, чому?
Може б та щира, гарячая мова
Зломила зиму!

І розляглась би завжди по гаю
 Ясна — голосна
 Пісня, й розквітла б у рідному краю
 Новая весна.
 Та хоч би й крила мені солов'їні
 І воля своя,—
 Я б не лишила тебе в самотині,
 Країно моя!

Поезія «Співець» дуже показова для формування громадсько-політичних поглядів Лесі Українки. У ній закладено те істотне, що становить ідейну основу всієї наступної творчості поетеси: патріотизм, високе почуття громадського обов'язку перед народом, готовність присвятити себе справі революційної боротьби за інтереси народу, незважаючи ні на які труднощі й перешкоди.

Леся Українка з перших кроків своєї літературної діяльності стала в ряд поетів, що відчували нерозривний зв'язок з народом, виражали його найглибші сподівання, його духовне життя. Саме такими письменниками були великі попередники Лесі Українки — Пушкін, Шевченко, Некрасов, такими були і її великі сучасники — Горький, Франко, Грабовський, Коцюбинський. Ця прекрасна традиція, яка робить письменників безсмертними, найповніше розвинулась у нашу соціалістичну епоху. Працювати разом з народом і для народу, бути на висоті політичних завдань свого часу, бути активними борцями за здійснення великих ідей Леніна—Сталіна, ідей побудови комуністичного суспільства, — є справжньою гордістю діячів найпрогресивнішої в світі радянської літератури.

* * *

Провідні ідеї творчості Лесі Українки нерозривно зв'язані з революційними ідеями визвольного руху в Росії кінця XIX і початку XX ст. У 80-і і на початку 90-х років — в період становлення поетичного таланту Лесі Українки — провідні ідеї її творчості були зумовлені конкретною історичною обстановкою другого етапу визвольного руху в Росії, коли визвольний рух в основному проходив у рамках буржуазної демократії, коли пролетарський революційний рух тільки зароджувався,

а марксизм ще не став здобутком широких мас робітничого класу Росії. Говорячи про цей період В. І. Ленін писав: «Епоха 60-х і 70-х років знає цілий ряд безцензурних творів преси бойового демократичного і утопічно-соціалістичного змісту, які почали вже йти в «маси». А серед діячів тієї епохи найвидатніше місце займають робітники Петро Алексєєв, Степан Халтурін та інші. Але в загальному потоці народництва пролетарсько-демократичний струмінь не міг виділитись. Виділення його стало можливе тільки після того, як ідейно визначився напрям російського марксизму (група «Визволення праці» 1883 р.) і почався безперервний робітничий рух у зв'язку з соціал-демократією (петербурзькі страйки 1895-96 років)» (Ленін, т. XVII, стор. 342).

Інтелігенція (різночинна, буржуазно-демократична) становить в цей період основну кількість (73,2%) учасників демократичного руху.

У творчості Лесі Українки 80-х і початку 90-х років переважають ідеї, зв'язані з буржуазно-демократичним рухом, ідеї народництва і утопічного соціалізму. «Рух ще наполовину залишається рухом привілейованих класів: дворян і верхів буржуазії. Звідси — безсилля руху, неважаючи на героїзм одиниць» (Ленін, том XVI, 3-є видання, стор. 575—576).

Ось цей героїзм одинаків-революціонерів, вихідців, головним чином, з середовища різночинної інтелігенції, це безсилля руху дуже яскраво висловила Леся Українка в своєму вірші 80-х років під назвою «Contra spem spero» (без надії сподіватись):

Я на вбогім сумнім перелозі
Буду сіять барвисті квітки,
Буду сіять квітки на морозі,
Буду лить на них сльози гіркі.

Або:

Я на гору круту крем'яну
Буду камінь важкий підіймать
І, несучи вагу ту страшную,
Буду пісню веселу співать.
В довгу, темную нічку невидну
Не стулю ні на хвилику очей,
Все шукатиму зірку провідну,
Ясну владарку темних ночей.

Але панівні — народницькі, утопічно-соціалістичні ідеї 80-х років не могли відповісти на животрепетні питання,

що хвилювали поетесу, не давали конкретної програми боротьби, яка б забезпечила успіх визвольного руху на тому етапі історичного розвитку. Саме звідси походили і сила поетеси в постановці важливих питань сучасного їй життя і слабкість, явна безпорадність у їх вирішенні.

Коли втомлюся я життям щоденним,
Щоденним лихом, що навколо бачу,
Тоді я думку шлю в світи далекі,
Блукає погляд мій в країні мрії.
Що бачу я в далекому просторі?
Прийдешність бачу я, віки потонні.
Мені ввижається, як в тихім, ріднім полі
Старий дідусь навча своїх онуків,
Про давнину справдешні байки править,
Про те, що діялось на нашім світі.

А діялось ось що:

В кормигу запрягав народ народи,
На вільне слово ковано кайдани.
Півроду людського не звано людьми,
Затято йшов війною брат на брата.
Убожеством там звали смерть голодну,
Багатством — нагробовані маетки,
Простою — темноту безпросвітню,
Ученістю — непевнее блукання,
Бездушну помсту звано правосуддям,
А самоволлю деспотичну — правом.
Всім гордим-пишним честь була і слава,
Зневаженим-ображеним погорда.

(«Коли втомлюся я...»)

Так правдиво, реалістично малює Леся Українка суспільне життя Росії 80-х років. Але це поки що тільки констатація факту. Як змінити життя — вона ще не знає, хоч і висловлює віру, що воно мусить змінитись на краще.

Загинув би напевне люд нещасний,
Якби погасла та маленька іскра
Любові братньої, що поміж людьми
У деяких серцях горіла тихо.
Та іскра тиха тліла, не вгасала,
І розгорілася багаттям ясним,
І освітила темну темноту,—
На нашім світі влада світла стала!..

У цих сподіваннях, у намаганні заглянути в майбутнє ще багато абстрактного, утопічного. Поетеса стоїть на позиціях надкласового гуманізму — «любові братньої».

«Влада світла», яка має замінити «темною темноту», ще не уявляється їй як влада трудящих — робітників і селян, здобута в соціалістичній революції. Ідеї, якими жила Леся Українка в період 80-х і початку 90-х років, не виходили, в основному, та й не могли ще вийти за рамки народництва і утопічного соціалізму.

Проте не можна не відзначити, що в найкращому своєму творі цього раннього періоду, в поезії «Досвітні огні» Леся Українка підноситься до рівня марксистського розуміння ролі робітничого класу у визвольному русі. Якщо народники помилково вважали, що головною революційною силою є не робітничий клас, а селянство, що царизм можна повалити шляхом тільки селянських бунтів, то Леся Українка надію покладає на робітничий клас, вітаючи його появу на історичній арені, як єдину силу, спроможну довести справу боротьби з експлуаторським світом до кінця. Живучи інтересами народної революції, щиро прагнучи пізнати і правильно відтворити дійсність, Леся Українка, як справжній художник, не могла не помітити наростання революційного робітничого руху, а помітивши, вона приєдналась до нього, ставши одним з видатних його співців.

Привиддя лихі мені душу гнітили,
Повстати ж не мала я сили...
Зненацька проміння ясне
Од сну пробудило мене,—
Досвітні огні засвітили!
Досвітні огні переможні, урочі
Прорізали темряву ночі.
Ще сонячні промені сплять,—
Досвітні огні вже горять,
То світять їх люди робочі.

Остання строфа цього чудового віршу звучить як заклик з уст трибуна — пролетарського революціонера:

Вставай, хто живий, в кого думка повстала!
Година для праці настала!
Не бійся досвітньої мли,—
Досвітній огонь запали,
Коли ще зоря не заграла.

Не випадково саме цей вірш було перекладено на російську мову в 1913 році і надруковано в «Правде» в згаданому вже некролозі.

У 80-х роках Леся Українка пише багато оригінальних творів і перекладає на українську мову античних авторів («Одісея» Гомера) та з російської, німецької і англійської літератури. До перекладницької діяльності вона ставилась з почуттям відповідальності перед вітчизняною літературою, дбаючи про те, щоб українському народному читачеві допомогти в засвоєнні найкращих досягнень світової культури.

Весною 1889 року хвороба змусила Лесю Українку виїхати на лікування. Спочатку вона лікується на Лимані (все літо й осінь), а на початку 1890 року (січень) — у санаторіях Одеси. Працювати доводилось з великими перебоями, бо туберкульоз кістки ноги весь час прогресував. Але, незважаючи на хворобу, поетеса приготувала до друку в цей час кілька творів. Для чернігівського збірника, на запрошення редакції, вона відредагувала ранню поему «Самсон»; поезію «Співець» послала до збірника, що його видавав літературно-театральний гурток («Плеяда») в Києві.

Взимку 1890 року Леся Українка приїздить до Києва порадитись з лікарями, як бути з хворою ногою. Вирішено було робити операцію. В листі до матері вона з цього приводу писала: «Тепер я операції вже якось не боюсь, бо мені приємна та думка, що тоді буде вже один якийсь кінець, і я собі забудусь про всі лічення на світі; коли ж я не буду ходити так як слід, то й так я того сподіваюсь — хто сім літ слабує на ногу, то нема чого й думати ходити так, як люди».

З весни 1891 року Леся Українка почала курс лікування в кримських санаторіях. Хвороба дуже зв'язувала поетесу, вона не могла як слід взятись за роботу, але як завжди, надіється на краще і, переборюючи болі, пише. В Криму (влітку 1891 року) вона написала цикл поезій під назвою «Кримські спогади». В «заспіві» до циклу, писаному пізніше (1892 рік), Леся Українка тепло, з вдячністю говорить про Крим:

Туди мої думи полинуть швидко
І привітають ту ясну країну,
Де прожила я не одну днину,
А не була щаслива й на годину...

Та я за те докірливого слова
Тобі не кину, стороно прекрасна!
Не винна ти, що я не маю долі,
Не винна ти, що я така нещасна!

Хоч у циклі «Кримські спогади» в деяких віршах є нотки суму, а іноді й передчуття чогось трагічного в особистому житті, проте тут більше бадьорого настрою, сонячного світла, віри в краще майбутнє. Поруч рядків:

Серед мороку, бурі-негоди,
Цілу ніч буде човен блукати;
Як зійде сонце правди та згоди,
Я тоді вічним сном буду спати.
Буде шарпати буря вітрила,
Пожене геть по темному морю.
Ох, коли б мені доля судила
Хоч побачити ранню зорю!

в цьому ж циклі читаємо:

Грай, моя пісне, як вітер сей грає!
Шуми, як той шум, що круг човна вирує!

В циклі «Кримські спогади» Леся Українка досягла високої поетичної майстерності, даючи в різних щодо розміру віршах яскраві малюнки кримської природи, образи настроїв і переживань, які виходять далеко за рамки автобіографічного.

В 1891 році Леся Українка разом з Іваном Франком обмірковує плани нових видань, активно включається в літературне життя як професіонал.

Іван Франко радить їй в цей час видавати «Жіночий збірник» окремими випусками. Ідея цього заходу полягала в тому, щоб популяризувати творчість жінок-поетес. Потрібного матеріалу, готового до друку, зібрано було чимало. Леся Українка охоче, з великим задоволенням відгукнулась на пропозицію Франка і приступила до опрацювання своїх раніш розпочатих, але через хворобу не викінчених творів. До «Жіночого збірника» вона готувала оповідання «Жаль». В цей же час доопрацьовує «Місячну легенду», яку разом з «Самсоном» збирається надіслати у Львів.

Треба відзначити, що тогочасні видавці — помірковані ліберали — дуже насторожено ставились до творів Лесі Українки. Поетеса часто висловлювала обурення з приводу того, що творчість її замовчувалась критикою,

з великим трудом схвалювалась до друку в журналах. В листі до Олени Пчілки вона писала з цього приводу: «Біда нашим улітам з критикою, як от моїй тепер,— один зовсім на смерть осудив, а другий не прибере місця, де посадити».

Іван Франко був дуже уважний до молодої поетеси з самого початку її творчої діяльності. В 1892 році він запропонував Лесі Українці свої послуги в справі видання першої збірки її поезій. Поетеса з великою радістю заходилась готувати цю першу збірку. «Оце я врешті зладила до друку свої вірші,— писала вона в листі до Івана Франка 20.IV. 1892 року. — Висте були такі ласкаві, що згодились провадити се видання, отож тепер звертаюсь до Вас. Побачили ми, що видавати щось закордоном і корегувати тут річ дуже затяжна, отож мушу я добрих людей трудити своїм виданням». Мова йшла про те, щоб Франко взяв на себе й останню коректу. Збірку, яку було названо «На крилах пісень», Леся Українка видавала своїм коштом, але просила Франка прослідкувати за виданням, щоб воно було пристойним і, принаймні, без друкарських помилок.

Іван Франко охоче погодився на всі пропозиції й умови, порадивши Лесі Українці вилучити з книги всі переклади. З цією порадою авторка погодилась, тим більше, що головніші її переклади того часу з «Книги пісень» Гейне уже встигли вийти (1892 рік) окремою книжкою.

В травні 1892 року рукопис збірки «На крилах пісень» в готовому вигляді переглянув Іван Франко, зробивши ряд зауважень технічного порядку (щодо оформлення), а також щодо стилістики й правопису. «Спасибі Вам, щире спасибі, за вашу поміч та уважність до мене. Коли б же я могла Вам колись чимсь віддячити...» — писала Леся Українка в листі до Франка 14.V.1892 року.

Так з допомогою Івана Франка вийшла в світ з своїми піснями Леся Українка і вже першою книжкою справила на читачів сильне враження, як поетеса з свіжим, сильним і яскравим талантом.

Збірка «На крилах пісень» становить значний вклад в українську революційно-демократичну літературу кінця 80-х і початку 90-х років. З її сторінок сміливо і сильно зазвучали революційні ідеї, нові мотиви. Це був рішучий удар по буржуазно-поміщицькій літературі, яка в той

час, живлячись реакційними ідеями ліберального народництва, пропагуючи націоналізм, орієнтуючись на культуру загниваючого імперіалістичного заходу, ставала на шлях повного виродження і змісту і форми.

Ліричний герой Лесі Українки — це непримиренний борець проти застою, міщанства, обивательщини, пристосовництва, проти інертності, проти так званого «особистого щастя», заснованого на експлуатації людини людиною, на егоїзмі.

Я щастя не маю і в мріях не бачу,
Бо інші мрії у серці ношу.
Коли я часами журюся і плачу, —
Я щастя у долі тоді не прошу.
Для інших і доля і щастя хай буде,
Собі я бажаю не сну, а життя, —
Хто зо сну прокинувся, хай щастя забуде,
Йому вже до щастя нема вороття.

(«Сон літньої ночі»)

Теми суспільної боротьби, конфлікту прогресивно мислячої людини з реакційним оточенням, думки про призначення поета, його роль в суспільстві — складають основний зміст творчості Лесі Українки вже в цей ранній період. Її позитивний герой — це людина великих громадсько-політичних інтересів, людина-борець з твердою волею і сильними пристрастями, людина, що готова переборювати на шляху до здійснення прогресивної ідеї всі і всілякі перешкоди і труднощі.

В ранньому циклі поезій «Сім струн», сповнених глибоким почуттям патріотизму, дається образ співця, що вірить в силу правдивого гарячого мистецького слова і не боїться з ним стати до бою з найгрізнішими ворожими силами:

Гей ви, грізні чорні хмари!
Я на вас збираю чари,
Чарівну добуду зброю
І пісні свої узброю.
Дощі наші дрібненькі
Обернуться в перли дрібні,
Поломляться ясненькі
Блискавиці ваші срібні.
Я ж пушу свою пригоду
Геть на тую бистру воду,
Я розвію свою тугу
Вільним співом в темнім лузі.
Реве-гуде негодонька,

Досвітні огні.

Ніч темна надом² світ нійш² темна скрина
Під керні широкі крива.

Погасли вогні,
Усі саставили у сон,
Не владарка нїх похорона.

Світ світло, світ не світло, покорно тямлю²
світ!
Щасливий, світ сон над мнє!

Від мене сон минає тьма...
Навколо темної підлога,
Навколо все світло, як в мочині.

Роскинула темнота нїх свої карі,
Накинула сон, над тїм жаря,
Над карнім жарем стираним.
У снідїся мені все дивне
Привидїя, невинні жаря.

Автограф початку вірша Лесі Українки «Досвітні огні».

ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА
БІБЛІОТЕКА АНУ

349117

Негодоньки не боюся,
Хоч на мене пригодонька,
То я з нею не журюся.

Питання про те, яким треба бути поетом, щоб прино-
сити своєму народові користь, стало перед Лесею Україн-
кою з самого початку її творчої діяльності. І це природ-
но. Це йшло від того, що, як сама вона зазначає:

Людська недоля будила не розпач в мені, а бажання
Кращої долі, яснішої — той ідеал мені сяяв
В погляді яснім, і серце за ним поривалося линути.

(«Завітання»)

Бути активним у громадсько-політичному житті, боро-
тися за інтереси свого народу, працювати разом з наро-
дом і для народу, бути близьким і зрозумілим широким
масам — таким уявлявся Лесі Українці тип справжнього
поета. Тим-то вона не відривалась від реального ґрунту,
заперечувала «чисте мистецтво» форми, а свої образи, і
поетичні засоби, і теми брала з арсеналу народної
творчості, з самої гущі народного життя і побуту.

Народно-пісенна стихія чується в переважній біль-
шості поезій Лесі Українки з самого раннього періоду:

34914
Чи є кращі між квітками
Та над весняні?
Чи є в життю кращі літа
Та над молодії?

(«Пісня»)

В поезії «Місячна легенда» Леся Українка схиляє
свого героя-співця вчитись мистецтва в народа, говорити
в своїх піснях про те, що хвилює народні маси, і співець
переконався, що безсмертною стане тільки та пісня, в
якій народ чує голос своєї душі.

«Як умру я, імення славутне
Хутко з пам'яті зникне усім,—
Хутко-хутко усе «незабутне»
Забувається в світі отсім!
Але поки ще буде на світі
Хоч єдина людина сумна,
Доти буде між людьми бриніти
Моя пісня смутна-голосна.
Довго щирими сими словами
До людей промовлятиму я;
Я загину — та довго між вами
Гомонітиме пісня моя».

Перша книга Лесі Українки «На крилах пісень» була, безперечно, новим словом у духовному розвитку українського народу, через те її пізнавальну і естетичну силу відчуває і сучасний радянський читач.

В кінці 80-х і на початку 90-х років Леся Українка зайняла вже чільне місце в українському літературному житті, приєднавши свій сміливий голос до голосу Івана Франка, Павла Грабовського, Панаса Мирного, Карпенка-Карого, Михайла Коцюбинського — цих найвидатніших представників нової української літератури, її революційно-демократичного напрямку.

Про себе в цей час поетеса прекрасно сказала у вірші «Мій шлях»:

Коли я погляд свій на небо звожу,—
Нових зірок на йому не шукаю,
Я там братерство, рівність, волю гошу
Крізь чорні хмари вгледіти бажаю,—
Тих три величних золоті зорі,
Що людям сяють безліч літ вгорі...
Чи тільки терни на шляху знайду,
Чи стріну може де і квіт барвистий?
Чи до мети я певної дойду,
Чи без пори скінчу той шлях тернистий, —
Бажаю так скінчити я свій шлях,
Як починала: з співом на устах!

II

Перебування в Криму дещо поліпшило стан здоров'я Лесі Українки. Починаючи з 1892 року до травня 1897 року вона живе переважно в Києві, роблячи короточасні поїздки в Колодяжне, в Гадяч, а в 1894 році — в Софію до Драгоманова, де пробула більше року.

В цей період помітно зростає активність Лесі Українки в громадсько-політичному житті і, в зв'язку з цим, сильніше і виразніше звучать в її творах громадські мотиви. Живучи в Києві, вона встановлює тісні зв'язки з прогресивними революційно настроєними людьми, зокрема з студентами Київського університету. Соціалістичні елементи в світогляді Лесі Українки дедалі міцнішають, її політичний голос мужніє, набирає підкреслено революційного характеру.

В листі до О. Маковея Леся Українка обіцяє йти впе-

ред, пише, що збірка «На крилах пісень» не є її останнім словом. «Ви боїтесь, що я не піду разом з духом часу, а зостанусь позаду,— не думаю я цього. «На крилах пісень» не є моє останнє слово, а коли я думаю йти далі, то вже ж уперед, а не назад, інакше не варто було й виходити» (лист від 28.V.1893 р.).

Стремлінням вперед, глибоким усвідомленням дійсності художнього слова у визвольному русі, бажанням брати найактивнішу участь у революційній боротьбі проти національного і соціального гноблення,— такими мотивами перейнята творчість Лесі Українки 90-х років.

Повернувшись з Болгарії, Леся Українка стала фактичним організатором і натхненником прогресивної молоді в Києві. Своїм поетичним словом вона картає слабодухість, пасивність, аполітичність, висміює тих, хто тільки на словах видає себе за борців, а на ділі боїться сміливо глянути в вічі ворогові. Звертаючись до людей свого кола, вона намагається запалити їх воявничим духом боротьби народних мас за свободу, підкреслюючи, що раб ніколи не доможеться своїх прав, якщо він замість збройної боротьби почне читати своєму панові проповідь.

Лагідність голубина, погляд ясний,
Патриція спокій — не личить нам.
Що вдіє раб принижений, нещасний,
Як буде проповідь читать своїм панам.

Одвага наша — меч, політий кров'ю,
Бряжчить у піхвах, ржа його взяла.
Чия рука, порушена любов'ю,
Той меч із піхви видобуть здола?
Нехай же ми раби, невільники продажні,
Без сорому, без честі — хай же й так!
А хто ж були ті вояки одважні,
Що їх зібрав під прапор свій Спартак?...

(«Товаришці на спомин»)

Виходячи з правильного розуміння класової суті гуманізму, усвідомивши, що немає справжньої людської любові там, де відсутня класова ненависть — («що ж, тільки той ненависті не знає, хто цілий вік нікого не любив») — Леся Українка славить саме цю класову ненависть, як найдостойнішу якість революціонера, аргументуючи це положення переконливими прикладами з самого життя:

Згадати тільки всі тяжкії муки,
Що завдали борцям за правду вороги,
Кому ж не стиснуться раптово руки
Від помсти лютої жаги?

Мстити ворогові, силою здобувати волю, а не користись, здаючись на ласку ворога — до цього закликає поетеса. Мораль непротивлення злу, як і весь гнобительський світ, що виховує цю мораль, ненависні Лесі Українці. Картаючи горе-діячів серед української буржуазно-ліберальної інтелігенції 90-х років, людей з рабською психологією «паралітиків з блискучими очима», Леся Українка вірила в силу простих людей, зведених до становища рабів. Не випадково, отже, вона згадує в поезії «Товаришці на спомин» ім'я вождя рабів — Спартака.

Пробудити дух революційного протесту, волю до боротьби — таке основне завдання ставила перед собою Леся Українка. Звідси й її погляди на поезію, як на гостру зброю. У вірші «Слово, чому ти не твердая криця?» (1896 рік) вона пише:

Вигострю, виточу зброю іскристу,
Скільки достане снаги мені й хисту...

І далі:

Слово, моя ти єдина зброє,
Ми не повинні загинуть обое!
Може, в руках невідомих братів
Станеш ти кращим мечем на катів.
Брязне клинок об залізо кайданів,
Піде луна по твердинях тиранів,
Стрінеться з брязкотом інших мечей,
З гуком нових, не тюремних речей.
Месники дужі приймуть мою зброю,
Кинуться з нею одважно до бою...
Зброє моя, послужи воякам
Краще, ніж служиш ти хворим рукам!

Для Лесі Українки, яка з дитячих років і до самої смерті через хворобу не мала можливості стати в ряди практично діючих борців — пролетарських революціонерів, поетичне слово справді було єдиною зброєю в її руках. Але зброя ця була разюча, сильна, як і слово великих російських революційних демократів та Шевченка в ХІХ сторіччі, як і слово її великих сучасників, що творили й діяли під благотворним впливом марксизму-ленізму, під впливом революційної практики РСДРП.

Після виходу в світ збірки «На крилах пісень» Леся Українка стає найпопулярнішою поетесою серед прогресивних кіл не тільки на Україні, але й за її межами. На поетесу звернули увагу активні діячі РСДРП. Видатний український поет — співець пролетаріату і невсипущий борець проти капіталізму Іван Франко зміцнює з нею співробітництво, зокрема в галузі організації нових видань. Між Франком і Лесею Українкою зав'язується справжня творча дружба, заснована на спільності їх ідейних поглядів.

Готуючи видання нового журналу «Жите і слово», Іван Франко в 1893 році звертається до Лесі Українки з пропозицією надіслати до першого номера свої твори. Леся Українка гаряче відгукнулася на цей заклик. В листі до Франка в жовтні 1893 року вона з цього приводу писала: «Оселившись в Києві, я зараз візьмуся до впорядкування жаданих Вами матеріалів. При тім маю такий замір: при моїх купальських піснях (й інших обрядових) маю записані мотиви, отже хотіла б просити п. Лисенка проредагувати мені ті мотиви, а може й написати до того яку розправу,— здається, він навіть збирався щось подібного писати... Щодо якогось оповідання або віршів, то сього не можу Вам обіцяти, бо готового нічого не маю такого, що б придалось до Вашого журналу, а писати навмисне ніколи, бо я зайнята тепер одним більшим оповіданням, мушу хутко його скінчити, бо воно призначено до одного збірника, що хутко має друкуватись».

Готуючи етнографічні матеріали до цього видання, Леся Українка водночас з великим захопленням береться за влаштування справ у редакції «Дзвінка». З цього приводу вона писала в листі до Олени Пчілки 13.XII.1893 р.: «Ах, як би я хотіла, щоб «Дзвінок» став у наших руках кращим і цікавішим, ніж він був в останніх часах».

На 90-ті роки припадає написання Лесею Українкою багатьох ліричних віршів, що в 1899 році вийшли збіркою «Думи і мрії», двох великих поем: «Роберт Брюс, король шотландський» і «Давня казка» (обидві написані в 1893 році), однієї з перших своїх великих драм —

«Блакитна троянда» (1896 рік) та ряду оповідань в прозі: «Жаль», «Над морем» і інші.

В поемі «Давня казка» Леся Українка розробляє тему, до якої вона вже зверталась і в ранніх творах («Місячна легенда») і звертатиметься пізніше, зокрема в драмах та драматичних поемах, — тему призначення поета-співця, його ролі і місця в громадсько-політичному житті.

Така незмінна увага до цієї теми була для Лесі Українки не випадковою. Саме в цей час декаденти настирливо пропагували гасло «мистецтво для мистецтва», що означало відрив поезії, літератури від актуальних питань сучасності, від громадсько-політичної боротьби. Не визнаючи реакційної теорії «чистого мистецтва», ведучи послідовну боротьбу проти її носіїв, Леся Українка незмінно відстоювала думку, що справжнє мистецтво не може бути відірване від життя, від інтересів народу, що воно не може бути надкласовим.

Безіменний співець з поеми «Давня казка» своїм гарним словом, піснею перемагає бундючного пана Бертольдо, озброєного «залізом і мечем». Бертольдо міг кинути співця до в'язниці, але тюремні ґрати безсилі заглушити правдивий голос живої душі народу.

Та й в темниці буду вільний, —
Маю думи чарівниці,
Що для них нема на світі
Ні застави, ні границі.
І мого прудкого слова
Не затримає темниця,
Полетить воно по світу,
Наче тая вільна птиця.
З словом зіллється в темниці
Гіркий жаль, тяжкая туга,
І тоді потрійна стане
І страшна його потуга.

Відаючи свої симпатії герою поеми «Давня казка» — співцеві, Леся Українка цим самим стверджує ідею, що роль справжнього митця полягає тільки в служінні інтересам народу, а художнє слово, в якому виражена воля народу, набирає такої сили, яку ніхто і ніколи не здужає зламати.

Поема «Давня казка» має ще один план — соціально-сатиричний. Використовуючи український народний

гумор, поетеса створює класичні зразки їдкої, нещадної іронії, спрямованої проти бундючного панства.

«В мужика землянка вогка,
В пана хата на помості;
Що ж, не дарма люди кажуть,
Що в панів біліші кості.
У мужички руки чорні,
В пані рученьки тендітні;
Що ж, не дарма люди кажуть,
Що в панів і кров блакитна!
Мужики цікаві стали:
Чи ті кості білі всюди,
Чи блакитна кров проллється,
Як пробити пану груди?»

Такі слова, з недвозначним натяком на потребу збройної боротьби проти експлуататорів, міг сказати тільки поет, який без застережень розділяв політичну програму робітничого класу, спрямовану на знищення буржуазно-поміщицького ладу шляхом збройної революційної боротьби. Леся Українка була саме таким поетом.)

В поемі «Роберт Брюс» підноситься тема визвольної боротьби. Леся Українка ставить і з марксистських позицій розв'язує дуже важливу проблему взаємин вождя і народу. Твір побудований на конкретному історичному матеріалі боротьби шотландського народу проти загарбників-англійців, що відбувалася в кінці XIII — на початку XIV сторіччя.

В образі Роберта Брюса Леся Українка малює новий тип ватажка, який усвідомлює необхідність повного і нерозривного зв'язку з народними масами. Тільки спираючись на маси народу, глибоко розуміючи їх інтереси, прагнення, ватажок може повести їх вперед до здійснення поставленої мети. В цьому полягає одна з провідних ідей поеми «Роберт Брюс, король шотландський», в цьому новизна і правдивість вирішення важливої проблеми взаємозв'язку вождя з народом.

Леся Українка виявила велику силу викривального таланту в зображенні гнобителів-загарбників, а також любов і співчуття до гноблених. Поема пройнята глибокою вірою в незламні сили народу, який веде справедливу війну. Нехай в ході цієї боротьби будуть окремі невдачі, нехай і так, що ворог, користуючись силою своєї влади і перевагою в озброєнні, може мати тимчасові успіхи в придушенні повсталих, проте кінець кінцем пере-

може народ. Саме в цьому переконує поетеса тих, хто бореться за незалежність. Шість героїчних походів Роберта Брюса проти гнобителів-англіїців не увінчались успіхом, проте на сьомий раз народ таки здобув перемогу, здобув завдяки своїй наполегливості і мудрості свого ватажка — Роберта Брюса.

В ліричній поезії 90-х років Леся Українка відбила наростання революційної бурі і своє позитивне ставлення до революційної боротьби народу. В поезії «Північні думи» (1895 рік) поетеса сміливо заявила про свою готовність іти дорогою «невсипущої війни», дорогою, де люди «гинуть у тяжкому лютому бою», де кров ллється і панує «смерть потайна».

Говорячи про участь у революційній боротьбі, поетеса так формулює свою роль у ній:

«Ти блискавицею мусиш світити у тьмі,
Поки зорею рожевою край твій освітіться темний,
Треба шукати дороги тим людям, що ходять в ярмі,
Глянуть всі ті, що живуть у великій темниці,
Скажуть: «Се в нашій країні настала весна,—
Грають по небі зірниці ясні блискавиці,
Темна ще ніч, та вже хутко минеться вона».

Живучи революційними ідеями, усвідомлюючи свою роль як поета-агітатора в суспільно-політичному житті, Леся Українка в ряді поезій вчить своїх сучасників, як треба діяти. Вірш «Поет під час облоги» (1896 рік) звучить як бойова програма для всієї тогочасної революційно-демократичної літератури. На полях рукопису цього віршу поетеса виписала слова з відомої поезії Некрасова «Поет и гражданин»:

Еще стыдней в годину горя
Красу долин, небес и моря
И ласку милой воспевать...

Це один з незаперечних фактів того, що ідейними вчителями Лесі Українки були великі російські революціонери-демократи, зокрема Некрасов.

* * *

Друга збірка поезій Лесі Українки «Думи і мрії» становить собою вищий етап в розвитку ліричного таланту

поетеси, вона свідчить про багатство ідей, мрій, переживань і стремлінь сильної і багатогранної індивідуальності.

Для Лесі Українки — людини, загалом, високого оптимізму — не чужі почуття суму, туги, почуття гіркоти, зумовлені, головним чином, важкою хворобою, як і не чужі почуття захоплення красотою природи, почуття кохання. З віршів 90-х років постає перед нами ліричний герой з великою гамою людських настроїв і переживань, які хвилюють, підносять і облагороджують читача, духовно збагачують його.

«Ні, не клич мене, весно,— казала я їй,—
Не чаруй і не ваб надаремне,
Що мені по красі тій веселій, ясній?
В мене серце і смутне і темне».

Та чи могла довго бути в такому стані людина, яка вірила в силу життя, люблячи його над усе?

А весна гомоніла: «Послухай мене!
Все кориться міцній моїй владі:
Темний гай вже забув зимування сумне
І красує в зеленім наряді;
Темна хмара озвалася громом гучним,
Освітилась огнем блискавиці:
Вкрилась темна земля зіллям-рястом дрібним,
Все кориться мені, мов цариці!
Хай же й темнее серце твоє оживе
І на спів мій веселий озветься,
Бо на нього озвалося все, що живе,
В тебе ж серце живе, бо ще б'ється!»

Весняне оживання природи, супроводжуване громом і блискавицями, сприймається як образ алегорично-символічний. Ці громи і блискавки — передвісники революційних громів і бур, які мають оживити навколишній світ, очистивши його від скверни експлуататорського суспільства, оновити життя людей. І ліричний герой поезії «Перемога» переймається весняним настроєм, вірою в перемогу світла-правди над темною ніччю. Ще зрадлива думка шепоче:

«Не вір тій весні!»
Та даремна вже та остога,—
Вже прокинулись мрії і співи в мені...
Весно, весно — твоя перемога!

Чудові образи людських переживань створила Леся Українка у віршах на теми про своє важке становище,

зумовлене хворобою. Особливо хвилююча поезія «Давня весна»:

Все ожило, усе загомонило,—
Зелений шум, веселя луна!
Співало все, сміялось і бриніло, —
А я лежала хвора й самотна.
Я думала: «Весна для всіх настала,
Дарунки всім вона несе ясна,
Для мене тільки дару не придбала,
Мене забула радісна весна».
Ні, не забула! У вікно до мене
Заглянули від яблуні гілки,
Замиготіло листячко зелене,
Посипались білесенькі квітки...

Кінчається поезія «Давня весна» чудовим акордом, в якому з такою силою виражено радість і вдячність весні за розраду, за цілющий повів вітру, за квіти, за все:

Моя душа ніколи не забуде
Того дарунку, що весна дала;
Весни такої не було й не буде,
Як та була, що за вікном цвіла.

В збірці «Думи і мрії» є багато творів, які своїм змістом і формою дещо виходять за рамки ліричної поезії. Той життєвий матеріал, який привертав увагу Лесі Українки як поета широких суспільно-політичних і філософських задумів, не вкладався в форму короткого ліричного віршу, порушував його канонічні норми. Це видно хоч би на таких творах другої половини 90-х років, як «У чорну хмару» (1894 р), «Грішниця» (1896 рік), «Fiat Nox» (1896 рік), «Іфігенія в Тавриді» (1898 рік), «Забута тінь» та інші. В них відчувається зародження драматичної тенденції — конфлікт сильних характерів або конфлікт сильної особи з оточенням. Драматична тенденція позначається також на формі поезії: тяжіння до вільного, білого віршу, деструкція строфи, тощо.

Я гордо чоло підвела,
І очі, омиті сльозами, тепер поглядають ясніше,
І в серці моїм переможній співи лунають,
Весняная сила в душі моїй грає,
Її не зломив зимові морози міцні,
Її до землі не прибили тумани важкі,
Її не розбила і ся перелітна буря весняна.
Я вийду сама проти бурі
І стану — поміряю силу!

(«У чорную хмару»)

Леся Українка шукає відповідних форм для реалізації своїх задумів, стає на шлях сміливого новаторства. На цей шлях її штовхає той колосальний життєвий матеріал, який хвилює її. Увагу поетеси приковують найгероїчніші моменти, драматичні по своїй суті. В діалогах, драматичних поемах і драмах, створених пізніше, соціальні і психологічні конфлікти будуть основною ознакою цих творів.

Ставши на цей новий шлях створення драматичної поезії, Леся Українка проте не залишала і лірики. Про це свідчить і наступна книга поезій «Відгуки» (1902 рік) і ряд інших віршів, які вона писала вже в останній період своєї творчої діяльності.

Підсумовуючи огляд збірки поезій «Думи і мрії» і оцінюючи Лесю Українку як ліричного поета в цей період, можна зіслатись на характеристики, яку дав їй Іван Франко в одній із своїх статей 1898 року. Високо оцінивши поеми і ліричні поезії Лесі Українки, Франко протиставив їй всій декадентській українській літературі того часу. Він писав:

«Читаючи м'які та рознервовані писання сучасних молодих українців-мужчин і порівнюючи їх з тими бадьорими, сильними, сміливими, при тім такими простими, такими щирими словами Лесі Українки, мимоволі думаєш, що ся хвора, слабосила дівчина трохи чи не одинокий мужчина на всю новочасну соборну Україну».

* *

*

В 1893 році над Лесею Українкою, уже видатною поетесою і відомою широким колам громадсько-політичною діячкою, було встановлено негласний нагляд поліції. В 1902 році її ім'я фігурує в списках тих, кого запідозрювали у зв'язках з «іскрівською» соціал-демократичною організацією. І ця підозра була не безпідставною. Матеріали Київських архівів стверджують факт тісних зв'язків Лесі Українки з РСДРП, які треба віднести ще до 1897 року. Поетеса розділяла і обстоювала програму РСДРП в ряді істотних пунктів, полемізуючи з галицькими радикалами. Виступи Лесі Українки в 1897 році переконливо доводять, що марксизм ставав джерелом її

власних політичних і філософських переконань. Її погляди на роль робітничого класу у визвольній боротьбі впливали з поглядів марксистських, і вони викликали заперечення з боку правих радикалів і народників.

Для підтвердження цього положення досить згадати її полеміку з Іваном Франком, що відбулася в 1897 році.

В журналі «Жите і слово» Іван Франко надрукував у 1896 році статтю «З кінцем року». В цій статті він виявив явно «народницькі» погляди в питаннях політично-філософських і невдоволення практичною роботою київської групи «радикалів». Леся Українка сприйняла статтю Івана Франка як безпідставне обвинувачення в «незаслужених гріхах» українських радикалів. Стаття не задовольняла її і своєю плутаниною в питаннях теорії та практики революційної боротьби на тому етапі. Не дивлячись на те, що Леся Українка глибоко поважала Франка як письменника і культурного діяча, все ж вона вважала необхідним і досить різких тонах відповісти на статтю «З новим роком» своєю статтею «Не так ті вороги, як добрі люди». Статтю свою Леся Українка підписала вигаданими ініціалами: «Н. С. Ш» і послала в редакцію журналу «Жите і слово», тобто самому Франкові.

Спочатку Іван Франко не хотів друкувати статті і, розшифрувавши псевдонім, передав Лесі Українці, щоб вона її забрала назад з редакції. Леся Українка на це відповіла таким коротеньким листом:

«Шановний добродію!

Мені передано, що Ви хотіли, аби стаття була взята назад... Не від мене залежить вимагати її друкування, але по власній волі я її не візьму назад. Всяку полеміку прошу направляти на мене, бо приймаю цілком на себе відповідальність за думки, виражені «по долгу совести и чести».

З правдивим поважанням, Н. С. Ш».

Іван Франко надрукував статтю Лесі Українки в третій книзі журналу «Жите і слово» за 1897 рік.

У статті є ряд цікавих місць для характеристики тогочасних політичних і філософських поглядів Лесі Українки, як людини, зв'язаної з соціал-демократичною організацією в Києві. Іван Франко радить українським радикалам провадити пропаганду серед народу. Леся Українка

слушно зауважує, що Франко слово «народ» вживає не в науковому розумінні, а в народницькому, вкладаючи в це поняття тільки селян. Вона додає, що «народ» — визначення, яке потребує уточнень: є робітники-пролетарі, є і селяни, і що деякі радикали «уважають не селян, а робітників більш догідним ґрунтом для своєї пропаганди».

Цим Леся Українка досить ясно заявила про те, що вона не може обмежитись «народницькою» програмою галицьких радикалів і що її більше задовольняє практична робота і програмні настанови робітничої соціал-демократії.

Київський гурток українських радикалів, що в основному продовжував дотримуватись драгоманівських настанов «старої громади», не відповідав політичним стремлінням і інтересам, якими жила Леся Українка. Про це свідчить хоча б те, що формально належачи до київської групи радикалів, вона визнала потрібним висловлювати свої погляди від себе самої, а не від групи. Починаючи свою статтю «Не так тії вороги, як добрії люди», вона одразу робить таке застереження: «Я тільки прошу уважати мої слова не за колективну «заяву», а за вираз одної людини, близької до радикальної справи, бажаючи цій справі доброго розвитку, отже пишучи в її інтересі».

В кінці 90-х років Леся Українка виявляє великий інтерес до робітничого визвольного руху в Росії, на Україні та в інших зарубіжних країнах. Про це свідчить той факт, що вона наполегливо студіює «Капітал» Карла Маркса та іншу марксистську літературу, а також перекладає на українську мову популярну брошуру Дикштейна «Хто з чого жие», в якій викладалось вчення Маркса і Енгельса, і «Маніфест комуністичної партії». До «Маніфесту» і брошури Дикштейна вона пише свої передмови.

Все це проливає нове світло на багато не вияснених досі питань з творчої біографії поетеси і дає можливість радянському літературознавству зробити зовсім нові висновки про її суспільно-політичні і філософсько-естетичні погляди.

Розвиткові інтересу Лесі Українки до марксизму сприяла, зокрема, особиста дружба її з активним соціал-демократом, учасником 1-го з'їзду РСДРП — Сергієм Костянтиновичем Мержинським.

С. К. Мержинський для Лесі Українки був найдорож-

чою людиною в її особистому житті, він допоміг їй остаточно перейти на позиції революційної соціал-демократії.

Історія дружби Лесі Українки з Мержинським є дуже важливою сторінкою з біографії поетеси. Буржуазно-націоналістичні критики і навіть рідні поетеси про це ніде й ніколи не говорили.

Познайомилась Леся Українка з Мержинським в липні 1897 року в Криму. Знайомство це не було результатом випадкової зустрічі. С. К. Мержинський, перебуваючи в Києві, мав розмову з Тучапським — близькою на той час людиною до київської соціал-демократичної організації, і в цій розмові зацікавився Лесею Українкою, як людиною, що могла бути корисною для організації. Ідучи в Ялту і знаючи, що недалеко там (в Чукурларі) лікується Леся Українка, Мержинський просив Тучапського допомогти йому зв'язатись і познайомитись з поетесою особисто.

В листі до Олени Пчілки від 21.VII.1897 року Леся Українка вперше згадує про Мержинського: «Я все радію, — писала вона, — що я не в Ялті, а за Ялтою, бо от, наприклад, мій новий знайомий панич Мержинський (направлений до мене Тучапським) все скаржиться, що і моря йому не видно, і порохи його засипають, і москити заїдають, і купання трудне і т. д».

Знайомство і дружба Лесі Українки з Мержинським стали важливим фактором у виробленні і розвитку соціалістичних елементів у її світогляді, а також у поглибленні її інтересу до політично-конспіративної діяльності. Можливо, Леся Українка не була членом РСДРП, але що вона виконувала окремі доручення партії — це безперечно.

Цікавий з цього погляду лист Лесі Українки до своєї сестри від 14.VIII. 1897 року, надісланий з Криму (Чукурлар). «Пишу перед виїздом наших і, звичайно, спішуся. Різні «житейські» речі напишу звичайним листом, а тепер маю діло. Будь ласкава, будь моїм посередником при знайомстві Тучапського з Лідєю, коли він тебе просе попросить, і устрой так, щоб, коли він буде говорити з нею про те, як передати мені належні мені речі... то щоб сього ніхто не чув і внуши Ліді, щоб вона теж просе нікому не говорила, аби ніхто собі даремно крові не псував. Може бути, що се все буде не потрібне, а не потрібне буде тоді, якщо я напишу, що буду в Києві во-

сени сама, се ж, як тобі відомо, залежить від такої чи іншої резолюції наших».

З численних листів Лесі Українки цього періоду видно, що вона наполегливо опрацьовує марксистську літературу. І хоч їй не все легко вдається збагнути і глибко зрозуміти, але труднощі не лякали її. Навпаки, вона висміювала тих, хто вважав оволодіння вченням марксизму річчю для себе легкою і не заглиблювався в суть справи. Дилетантизм завжди викликав у Лесі Українки гострий осуд. Говорячи про якусь свою «товаришку», яка до всього ставилась легковажно і тому поверхово засвоювала основні положення марксизму, Леся Українка писала: «Наприклад, у неї в голові неможливий сумбур щодо «областных вопросов», вона зовсім не в стані зрозуміти поняття «шовінізм і національне самовизначення», «автономія і сепаратизм», «політична солідарність», і «централізм».

Ми не можемо ще говорити певно, наскільки сама Леся Українка оволоділа марксистською літературою, що саме і в якому обсязі вона читала за час спільної роботи з С. К. Мержинським (Мержинський помер у 1901 році), бо багато матеріалів, які стосуються цього питання, ще залишаються нерозробленими ні істориками, ні літературознавцями. Однак про рівень засвоєння Лесею Українкою марксистської літератури можна судити з деяких її публіцистичних праць, написаних цього періоду. В передмові до згадуваної вже брошури Дикштейна «Хто з чого жие» вона писала: «З таких людей (що відкрили очі робітникам на правду життя, — А. І.) найбільше вславився Карл Маркс та його ученик і товариш Фрідріх Енгельс, що багато навчали робітників словом та понаписували книжки, де зовсім інакше викладена політична економія, ніж вона викладалась до того часу, і де приведені думки подібні до тих, що тут, у сій книжці («Хто з чого жие», — А. І.), тільки достатніше доведені та учиніше вимовлені. Обидва ці вчені (тепер уже померші) багато прислужилися до того, що в Німеччині, та й скрізь по інших сторонах, позаводились великі робітницькі товариства (організації, партії, як їх пояснює Леся Українка в інших місцях даної передмови. — А. І.) для оборони від всякого здирства та неволі, через те пам'ять Маркса і Енгельса у великій шані серед всіх робітників, свідомих свого стану». І далі: «Свідомі свого стану

робітники не повинні вважати на те, що хто з них до якої віри чи народу (нації.— А. І.) належить, а повинні триматись спільно, одностайно, бо у всіх у них один ворог — стан багачів, капіталістів, що користує з робітницької праці. Тим-то повинні бути для кожного робітника святими ці слова: «Робітники з усіх країн, єдняйтеся!» (Ця передмова знаходиться у фондах Інституту літератури АН Української РСР).

Як свідчать ці уривки з передмови, написаної поетесою в 1897 році, Леся Українка була добре обізнана з «Комуністичним маніфестом» — цією піснею пісень марксизму. Вона виступала як полум'яний пропагандист вчення Маркса і Енгельса вже в 90-х роках, агітувала робітничі маси, закликаючи їх до об'єднання в політичній партії під прапор інтернаціоналізму з комуністичним лозунгом «Пролетарі всіх країн, єдняйтеся!»

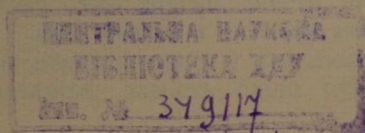
Леся Українка роз'яснює робітникам, які ще боялися сміливо і твердо виступати проти царизму, що сила самодержавства не така вже й надійна: «Щодо війська — то не з кого ж воно й тепер найбільше набирається, як не з робітників, тільки не завжди свідомих свого стану. Треба старатись, аби ті робітники-вояки стали свідомими, та не стріляли в своїх же товаришів при — «усмиреннях бунтів».

Найбільш значною роботою Лесі Українки в галузі публіцистики є її передмова до українського перекладу «Маніфесту Комуністичної партії» Маркса і Енгельса. В цій передмові вона пише, що Маркс і Енгельс почали нову добу і для соціалізму і для робітничого революційного руху, що вони обґрунтували закон конечності розвитку пролетаріату, як могильника капіталістичного ладу. «Капіталізм, руйнуючи дрібну господарку, з'єднуючи средства господарські у великих варштатах і фабриках — витворює господарські матеріальні умови нового ладу. А разом з сим росте і пролетаріат, зростає новочасна армія наємних робітників, що з конечності, встоюючи за свої класові інтереси, мусить організуватись, з'єдинятись і освідомлюватись, та опісля перевести переворот, завести новий лад суспільний, знести панування одного класу над другим, знести визиск, темноту і неволю.

Тим самим перемінюється і революційний рух робітничий. Пролетаріат, замість сліпо руйнувати машини,

Леся Українка в юнацькі роки.

замість кидатись в крайній розпуці на видимі знаки невидимого капіталізму, мусить дорогою боротьби політичної і економічної, здобуваючи для себе права і полекші, та здобуваючи тим самим силу і єдність і самосвідомість, йти до остаточної своєї цілі — соціальної революції».

Отже цілком очевидно, що вже в кінці 90-х років Леся Українка міцно стала на позиції революційної робітничої демократії. Озброюючись великим вченням марксизму, пов'язуючи свою творчість з пролетарським визвольним рухом, керованим партією більшовиків, Леся Українка приєднала свій могутній поетичний голос до голосу тієї найпередовішої російської літератури, яка напередодні першої російської буржуазно-демократичної революції устами великого пролетарського письменника Максима Горького на весь світ кинула полум'яний клич: «Пусть сильнее грянет буря!»

III

Творчість Лесі Українки кінця 90-х і початку 900-х років зумовлювалась і визначалась, в основних своїх рисах, історичними умовами третього пролетарського періоду визвольного руху в Росії.

Ленінська характеристика даного періоду в цілому, і з погляду розвитку робітничої преси зокрема, дозволяє нам правильно, по-марксистськи науково розібратись і в літературному процесі кінця XIX — початку XX сторіччя.

«З 1895-96 року, з часу славнозвісних петербурзьких страйків, починається масовий робітничий рух з участю соціал-демократії. Саме цей час є у власному розумінні слова час появи робітничої преси в Росії» (Ленін, том XVII, стор. 343).

В цей період масового робітничого руху вихідці з не-пролетарського середовища, — які досі становили абсолютну більшість учасників визвольного руху і, йдучи в «загальнодемократичному» потоці цього руху, підтримували, розділяли й пропагували ідеї марксизму усно й через тогочасну легальну й нелегальну пресу, — почали виділятися в опортуністичний напрям в середині самої соціал-демократії, ревізуючи основні положення марксизму.

«Знаменний факт, далеко ще недосить оцінений по

цей час: як тільки виник *масовий* робітничий рух в Росії (1895 — 1896 р.р.) так негайно з'являється розділення на марксистський і опортуністичний напрями, — розділення, яке міняє форму, обличчя і т. д., але лишається по суті тим же самим з 1894 по 1914 рік. Очевидно, є глибокі соціальні, класові корені саме такого, а не іншого якогось розділення внутрішньої боротьби між соціал-демократами» (Ленін, том XVII, стор. 343).

І далі В. І. Ленін підкреслює: «щоб зрозуміти історію робітничої преси в Росії, треба знати не тільки і навіть не стільки назви різних органів преси, назви, які нічого не говорять сучасному читачеві і тільки збивають його з пантелику, а *зміст*, характер, ідейну лінію різних частин соціал-демократії» (Ленін, том XVII, стор. 344).

Боротьба цих двох напрямів — марксистського і опортуністичного — в середині самої соціал-демократії, що так яскраво відбилась на соціал-демократичній пресі, не могла не позначитись і на літературному процесі кінця XIX — початку XX сторіччя. В літературному житті Росії і України, в третій пролетарський період визвольного руху, боротьба напрямів, течій і угруповань відбиває, як і завжди, боротьбу класів і політичних партій. Але щоб зрозуміти, глибоко науково осмислити всю складність літературного процесу саме на цьому етапі його розвитку, треба точно визначити, погляди й інтереси яких класів і партій даного періоду виражає той чи той літературний напрям, те чи те угруповання, той чи той письменник; треба насамперед визначити зміст, характер, ідейну лінію, виражені в творчості окремого письменника, чи групи письменників, які належать до того чи іншого напрямку, течії тощо.

В третій період визвольного руху, в період утвердження гегемонії пролетаріату, коли марксизм-ленінізм став панівною ідеологією епохи, найглибше і найповніше визначаючи суть робітничого руху і його завдання, коли перед марксистською робітничою партією (починаючи з старої «Іскри») постало завдання боротьби не тільки проти буржуазно-поміщицької ідеології, але й проти опортунізму в середині соціал-демократії, — говорити про два основні напрями в літературному процесі — реакційний буржуазно-поміщицький і прогресивний революційно-демократичний, як це ми робили до останнього часу, значить говорити абстрактно, не точно, не по-марксистськи.

Вже в самому революційно-демократичному напрямі російської й української літератури в умовах цього періоду намітились дві тенденції, які згодом дійшли свого логічного завершення: перша, ідейно зв'язана з робітничою демократією, розвиваючись під плідотворним впливом марксизму-ленінізму, дала початок новій соціалістичній літератури, друга, ідейно зв'язана з опортунізмом, дала спочатку (в період першої російської буржуазно-демократичної революції) ряд попутників революції, а далі виродилась в реакцію.

Отже, коли визначенням «революційний демократ» характеризувати найпрогресивніших українських письменників кінця XIX і початку XX сторіччя (Франко, Грабовський, Коцюбинський і Леся Українка), то це значить робити явну помилку, припускати історичну неточність. Не можна всіх прогресивних українських письменників, але письменників різних історичних епох, як, скажімо, Шевченка, Панаса Мирного, Франка і Лесю Українку характеризувати одним і тим же визначенням «революційний демократ». Революційний демократизм періоду Шевченка — одно, періоду Франка — друге, періоду Коцюбинського і Лесі Українки — третє. Під гаслом демократизму виступали буржуазні революціонери в 1905 — 1907 роках, але ж у цей час пролетарські революціонери боролись за переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Отже ці українські прогресивні письменники кінця XIX і початку XX століття — Франко, Грабовський, Коцюбинський, Леся Українка і інші — вважаються нами прогресивними саме тому, що вони, одні більшою, другі меншою мірою, зв'язали свою творчу діяльність з визвольним революційним пролетарським рухом, що на їх творчості позначився благотворний вплив ідей марксизму-ленінізму.

Тільки розглядаючи літературний процес на Україні кінця XIX і початку XX сторіччя в нерозривному зв'язку з боротьбою робітничого класу і його союзника — селянства проти самодержавства за соціалістичну революцію, з боротьбою марксистської партії Леніна-Сталіна проти опортунізму в середині соціал-демократії, можна правильно висвітлити і достойно оцінити всі факти і явища цього процесу, правильно висвітлити й оцінити творчість окремих письменників, зокрема творчість Лесі Українки,

що і становить основну тему даного критико-біографічного нарису.

Завдання зараз полягає в тому, щоб правильно визначити місце Лесі Українки в українській літературі епохи імперіалізму, правильно висвітлити і показати її роль в революційному пролетарському русі в період боротьби за підготовку і проведення першої російської буржуазно-демократичної революції та боротьби за її переростання в революцію соціалістичну.

В цьому питанні наше радянське літературознавство зупинилось на півдорозі. Відкинувши невірні твердження і висновки про поетесу, які довгий час нав'язували читачеві буржуазно-націоналістичні і космополітичні фальсифікатори творчості Лесі Українки, радянське літературознавство довело, що Леся Українка є найвидатніший представник прогресивного напрямку української літератури кінця XIX і початку XX сторіччя, що вона вела неперемінну боротьбу проти реакційної буржуазно-поміщицької літератури — декадентів, утверджуючи традиції високоідейної тенденційної літератури, обстоюючи лозунг: література для народу.

Але цього на сьогодні вже недостатньо. Треба уточнити, з яких саме ідейно-політичних позицій виступала Леся Українка, борючись проти реакційного за передове, які ідеї живили її творчість, що нового і цінного дала поетеса своєю творчістю для розвитку пролетарської соціалістичної літератури — літератури соціалістичного реалізму.

Без вирішення цих питань залишається багато незрозумілого в історії зародження, становлення і розвитку пролетарської літератури на Україні. Боротьба за соціалізм, за соціалістичну культуру і літературу, боротьба, яка в епоху імперіалізму велась уже з початку третього пролетарського періоду, давши такі прекрасні результати, як дожовтнева творчість Максима Горького, не могла не позначитись на культурі і літературі українського народу в дожовтневий період. Українська радянська література є закономірним спадкоємцем кращих традицій братніх української і російської прогресивної літератури минулого. Треба показати історичні коріння української радянської літератури, як літератури соціалістичного реалізму, а показати їх можна і шукати їх треба в реальному житті і боротьбі українського народу за соціалізм,

в реальному житті і боротьбі, так яскраво відбитих у творчості Франка, Панаса Мирного, Грабовського, Лесі Українки, Коцюбинського і багатьох інших прогресивних українських письменників, що зв'язали свою творчу діяльність з визвольним рухом загалом і пролетарським зокрема.

Ось у такому плані ми й спробуємо розглянути творчу діяльність Лесі Українки, починаючи з кінця 90-х років, з часу, коли її суспільно-політичні погляди цілком оформились і усталились, коли її філософсько-естетичні позиції цілком визначились і утвердилися в межах марксизму.

* * *

Щирі бажання Лесі Українки включитись поруч з товаришами-однодумцями в активне громадсько-політичне життя часто залишались нездійсненими через хворобу. Поетеса гірко переживала ці моменти, особливо в період дружби з Мержинським, з яким вона готова була ділити будь-які найбільші труднощі. В своїх листах і в поезіях вона часто висловлює надію, що от прийде час, і вона зможе не тільки словом, але й ділом допомогти рідному народові, рідній країні позбутись гніту, деспотизму буржуазно-поміщицької влади.

Повернувшись влітку 1899 року з Берліна, де їй робили операцію ноги, Леся Українка деякий час живе в Колодяжному, потім у Києві, їздить кілька разів до Петербурга і Мінська, в зв'язку з хворобою Мержинського. С. К. Мержинський, хворий на туберкульоз легенів, потребував серйозного лікування. Леся Українка, незважаючи на те, що й сама була в дуже тяжкому стані, віддавала багато уваги своєму другові. Мержинський хотів було їхати на лікування в Берлін, але Леся Українка розрадила, порекомендувавши йому краще їхати в Крим.

З листів поетеси цього часу видно, як вона дорожила своїм другом, скільки уваги і турбот виявляла до нього. «Сергій Костянтинович поїхав позавчора,— писала Леся Українка з Києва до матері в жовтні 1899 року,— дуже він тут багато бігав, бо якраз на свята зібрались в Київ різні його приятелі, що давно з ним не бачились і певне

знову довго не будуть бачитись. Аж притомився він. Однак, взагалі мається далеко ліпше (на вид, принаймні), ніж тоді, як я його в Мінську бачила, та все-таки я не можу на нього оптимістично дивитись, як його приятелі і він сам, бо знаю, що тут багато значив чисто нервний підйом енергії і навіть боюсь після цього реакції. З Кримом справа стоїть ще не певно. У Сергія Константиновича переміна начальства і може трудно буде отпуск по-лучить».

У листі до сестри Леся Українка признавалась: «Часто пишу я тепер тільки Сергію Константиновичу і буду писати, хоч би мені ніколи було вгору глянути, бо сі листи, здається мені, «конечне потрібні». Йому з початком глибокої осені знову погіршало, кашель *ще гірше*, жар вище 38,5, про виїзд в санаторію щось уже мовчить, та й куди їхати в таку погоду з жаром».

В листопаді 1900 року стан здоров'я С. К. Мержинського різко погіршав. Живучи в Мінську (там він працював на залізниці) в нестатках і без належного догляду, він зовсім ослаб. Це дуже стурбувало Леся Українку, і вона в грудні 1900 року виїздить до Мінська, щоб самій доглядати за хворим.

Пробула Леся Українка в Мінську разом з Мержинським до самої його смерті. Це були тяжкі місяці життя для їх обох. Сергій Костянтинівич мучився в передсмертній агонії, втрачаючи надію на видужання, а Леся Українка вибивалася з останніх сил, просиджуючи ночі над хворим та безрезультатно стараючись організувати якусь допомогу йому.

С. К. Мержинський помер в лютому 1901 року в Мінську. Це була тяжка втрата для Лесі Українки. Помер одностудець — товариш і вчитель по роботі і рідна людина, з якою поетеса мріяла спільно прожити життя.

На початку квітня 1901 року хвора і знеможена Леся Українка за порадою лікарів залишає Київ і виїздить спочатку до Львова, а потім до Чернівців, де пробула довгий час з Ольгою Кобилянською.

Подорож ця потрібна була Лесі Українці виключно, як вона казала, «для заспокоєння нервів». У Львові вона пробула тільки день, заходила в редакцію «Літературно-наукового вісника», але з Франком не зустрілась і, незадоволена відвідинами редакції, залишила Львів.

Чернівці поетесі сподобались, а надто Ольга Кобилян-

ська і вся її родина. Ближче знайомиться тут з Стефаником, який на кілька день заїхав до Чернівців. Зустріч з Стефаником справила на поетесу спочатку невиразне враження: «Бачила вчора й сьогодні Стефаника. На вид дуже здоровий («розбійницький вигляд», каже Маковей), а в дійсності хворий, се навіть видно з його настрою, сумний якийсь, так наче що загубив і думає, де б його шукати»,— писала вона в листі до рідних 15.IV.1901 року.

Леся Українка разом з Ольгою Кобилянською обговорює питання творчої роботи, допомагає Кобилянській підготувати і надрукувати деякі її оповідання. Справа в тому, що видавництва і редакції, в яких тоді переважали представники модернізму, твори Ольги Кобилянської друкували неохоче.

Леся Українка під враженням недавньої смерті С. К. Мержинського пише ряд віршів, досі мало відомих широким читачам, як наприклад:

Ти не хтів мене взять, полишив мене тут на сторожі,
Ти мені заповідав скрасити могилу твою
В білий мармур і плющ і в криваві осінні рожі,
Ти мені заповідав носити жалобу мою
Так, як носять в легендах царівни мовчазні, хороші.
Довго ждять мені, друже, ще мармур нетесаний твій,
Ще немає на чому повитись плющу жалібному,
Не цвітуть ще осінні троянди в порі весняній,
Камінь, темряву й кров маю тільки ще в серці сумному,
Не здаюсь я царівною людям в жалобі моїй.
Ох, як часто мене опановують сні зловорожі,
Сниться все, що я голову радо на страту несу,
Але то тільки сні,— я повинна стоять на сторожі,
Бо мені заповідано в спадок жалобу й красу,
Білий мармур і плющ і криваві осінні рожі.

(Кімполунг, 6.VII.1901 р.; цей і ряд інших віршів вперше опубліковано у «Вітчизні» № 2 за 1946 р.).

В Буковині і в Галичині Леся Українка пробула майже до кінця 1901 року, якщо не рахувати короткотермінових виїздів до Києва в справах «Літературно-театрального товариства». Тут вона, перебуваючи серед чудової буковинської природи, мандруючи в гори, відпочила, але скоро виявилось, що в легенях почався процес туберкульозу. Стан здоров'я вимагав негайного виїзду на лікування, і Леся Українка залишає Україну, виїздить до Італії, в Сан-Ремо, де прожила, лікуючись, весь 1902

і початок 1903 року. Але сказати «прожила в Італії в Сан-Ремо» — буде дуже умовно, бо Лесі Українці в цей час довелося побувати в багатьох містах Європи, шукаючи добрих лікарів, які могли б щось певне порадити в справі лікування туберкульозу.

Одірваність від України, від безпосередньої участі в громадсько-політичному житті, від друзів, з якими разом працювала на благо рідного народу, не заважала проте Лесі Українці підтримувати зв'язок з товаришами по роботі в РСДРП, а також з українським літературним життям. З Італії вона пише ділові листи Іванові Франкові і іншим, в яких чується жагучий інтерес до громадсько-політичних справ на Україні, до проблем літературного життя, до боротьби, яка відбувалась тоді навколо декадансу, його маніфестів і лозунгів.

В цьому зв'язку дуже важливо нагадати, що Леся Українка в адрес С. Єфремова та модерністів висловлювала багато гострих зауважень, критикуючи методологічні позиції Єфремова, його неuctво як історика і літературного критика. Обрушуючись проти буржуазно-націоналістичної писанини Єфремова і декадентів, які в своїх статтях спотворювали важливі факти і явища української літератури, Леся Українка в ряді своїх статей: «Малорусские писатели на Буковине», «Два направления в новейшей итальянской литературе», «Заметки о новейшей польской литературе» і інших, бере під захист все прогресивне, реалістичне, високоідейне в тогочасній літературі, картаючи реакційний декаданс, відрив від життя, від інтересів народу — всі ці реакційні настанови, які видавались модерністами за останнє слово поетичної думки. Висміюючи українських модерністів типу Чупринки, вона зневажливо визначала пустопорожні вірші їх, як «дзеньки-бреньки».

В листах з Італії (перша половина 1903 року) Леся Українка висловлює багато цікавих думок і дає різко негативну оцінку критичній діяльності С. Єфремова, Л. Старицької-Черняхівської. Навіть одверто критикує статтю Івана Франка про польську письменницю Конопницьку, критикує за те, що він не підкреслив у її творчості сильних громадських мотивів. Щодо Єфремова, то Леся Українка і тут засуджує його буржуазні позиції загалом і «невігластво», якими позначені всі його критичні роботи.

Леся Українка ще за життя С. К. Мержинського налагодила, за його допомогою, зв'язки з російськими прогресивними виданнями і журналами. Свої статті «Два направления в итальянской литературе», «Малорусские писатели на Буковине», «Новые перспективы и старые тени», «Заметки о новейшей польской литературе» вона друкувала в журналі «Жизнь» за 1900 і 1901 роки. В журналі «Жизнь», як відомо, друкував деякі свої роботи В. І. Ленін («Ответ Нежданову» і «Капитализм в сельском хозяйстве» під псевдонімом «Вл. Ильин»). В цьому журналі в 1901 році було надруковано Горьківського «Буревісника», після чого, в лютому 1901 року, журнал «Жизнь» був закритий.

Літературно-критична і публіцистична діяльність Лесі Українки була найплототворнішою саме в цей період, — 1897 — 1901 роки. Пізніше Леся Українка майже перестала працювати в цій галузі. В 1906 році вона опублікувала ще одну цікаву роботу в «Новій громаді» — «Утопія в белетристиці».

Літературно-критичні і публіцистичні твори Лесі Українки найменше досліджені і найповерховіше оцінені в літературі про поетесу. А треба сказати, що ця частина спадщини Лесі Українки не втратила свого значення і в наш час. Літературно-критичні і публіцистичні роботи Лесі Українки позитивно характеризують її методологічні позиції і дають підстави твердити, що вона в багатьох моментах по-марксистськи підходила і оцінювала факти і явища сучасного їй літературного життя. Вона, по суті, перша виступила проти теорії єдиного потоку в літературному процесі, показавши на конкретних фактах італійської літератури, що як в італійській, так і в літературі загалом існує два основних напрями — аристократичний (реакційний) і демократичний, що ці два напрями в літературі зумовлені історичними умовами класового антагоністичного суспільства. Розглядаючи літературу саме в плані боротьби двох напрямів, Леся Українка підкреслює, що справжню цінність являє демократична і революційно-демократична література, яка відбиває інтереси народу, що аристократична література не має і не

може мати свого майбутнього, що вона виявляє яскраві тенденції до ідейно-художнього виродження.

Якщо зважити на те, що саме в цей час на Україні Грушевський і його послідовники проповідували теорію єдиного потоку, що декаденти пропагували теорії про те, що мистецтво ніякого зв'язку з суспільно-політичним життям не має, то прогресивність методологічних позицій Лесі Українки як літературного критика важко переоцінити.

Характеристика, яку дає Леся Українка в статті «Малорусские писатели на Буковине» молодим на той час письменникам Стефанику і Ользі Кобилянській, майже цілком визнається і нашим радянським літературознавством.

«Утопія в белетристиці» являє собою ґрунтовну наукову розвідку, в якій Леся Українка досліджує на численних творах світової літератури, як ідеї утопічного соціалізму втілювались у художні образи протягом всієї історії людства, як вони трактувались, зокрема, в творчості письменників другої половини ХІХ сторіччя, в часи розвитку ідей наукового соціалізму. Загальна концепція даної роботи Лесі Українки зводиться до того, що жоден автор утопічного белетристичного твору не досяг позитивних результатів.

Ми не можемо приєднатись до Лесі Українки у всіх її висновках про утопічні твори, особливо в тому пункті, де вона ставить під сумнів белетристичний талант Чернишевського. Але підкреслено негативне ставлення її до творів цього плану пояснюється насамперед тим, що її не задовольняла вся наївність передбачень і уявлень утопістів про прийдешнє.

Ось що пише вона про утопію Вільяма Морріса «Звістки нізвідки»:

«Морріс просторо нам розповідає про колишні бурі і намагається запевнити нас, що після заспокоєння тих бур уже не може бути більше ніякої негоди. І потроху ми переймаємось глибокою меланхолією героя, що починає почуватися ніяково серед цієї ідилії. Автор намагається пояснити сум свого героя тим, що герой цей, натурений син ХІХ в., не вміє уживати натуральних втіх нормального життя, відчуває себе чужим на безжурному бенкеті оновленого життя. Але нам чується, що тут не вся правда, що не в цьому вся сила. Бо й нам ніяково в

тому прийдешньому товаристві... Нам сумно серед того безжмарного щастя, бо наша уява страждає від довгої плетениці картин без тінів, перспективи і півтонів, подібної до безконечних смуг єгипетських барельєфів. Ми тямимо, що це не життя, а повільне вмирання від щастя, від безцільного, непотрібного добробуту. Ті люди п'ють, їдять, працюють, навіть любляться, все те робиться в їх гарно, вибірно, але при тому життя справжнього нема. Нема боротьби, цеї конечної умови життя... І ми готові радіти, коли автор хоч вряди-годи посилає тим щасливим людям якесь лихо, бо все ж це сплеск життя серед мертвого моря повної згоди. Але й тут автор запевняє нас, що ці сплески тільки хвилеві, що це не порушить глибоковічного спокою, і ми мусимо вірити, що це справді останнє тремтіння людського духу перед сконанням. Мистецтво зійшло на забаву. Чим же іншим має бути мистецтво там, де нема ні боротьби, ні контрастів, ні глибокого страждання?»

Леся Українка виступає проти всіх авторів утопічних творів, у тому числі і проти Чернишевського тому, що вони ідеал соціалістичний профанують «плиткою, чисто буржуазною тенденцією комфорту для комфорту». Вона вказує, що соціалістичний ідеал паплюжиться і «дрібним політиканством таких «утопістів», як Шпронк, Моклер, або Галеві, що будують всю прийдешню долю нашого світу на рішенні Марокського інциденту, східного питання або французько-руських відносин».

Але Леся Українка виділяє Чернишевського з-поміж усіх інших авторів, утопічні твори яких вона розглядає, підкреслюючи, що Чернишевський піднявся найвище в рішенні питання про майбутнє соціалістичне суспільство. «Адже й тепер, перечитуючи твір Чернишевського поряд з іншими белетристичними творами подібного напрямку, ми бачимо, що мало хто з новіших белетристів дорівнює Чернишевському поважністю, щирістю в провадженні своєї ідеї, чистотою своїх задумів, завзятістю переконання».

Досі не всі публіцистичні статті Лесі Українки відомі широкому читачеві. Через гостре революційне спрямування ряд статей не були надруковані свого часу. Серед таких особливої уваги заслуговує стаття «Голос однієї російської ув'язненої», в якій викривається зрадництво, підла поведінка певної частини французької інтелігенції

в зв'язку з візитом царя Миколи II до Парижа в 1896 році. Свою статтю Леся Українка викладає у формі листа російської ув'язненої поетеси, від імені всієї передової російської суспільності, від імені всіх, «що люблять свою батьківщину, волю і народ». Вона пише: «Ганьба лицемірній лірі, улесливі струни якої наповнювали акордами зали Версая... Ганьба вам, актори, коли ви блюзнірськими вустами вимовляєте велике ім'я Мольєра, який колись своїм уїдлигим глуфом підточував жахливого велетня, що його створив для Франції небіжчик Король-Сонце. Привид цього короля, такий блідий напередодні, почервонів від радощів, почувши ваших пісень у місті Парижі, цьому царевбивчому місті, кожний камінь якого кричить: «Геть тиранію!»

Не ставлячи перед собою завдання вичерпати питання, поставлені Лесею Українкою в літературно-критичних і публіцистичних статтях — це можливо і треба було б зробити в ширшій роботі про поетесу, роботі монографічного типу, а не в критико-біографічному нарисі, — треба підкреслити, що широта ерудиції, свіжість сміливо висловлених думок, методологічні висновки, які виявила авторка, розглядаючи в цих статтях питання літературні, громадсько-політичні і філософські, варті того, щоб ми їх читали і вивчали не просто як факти історико-літературного значення, а як твори, що духом своїм близькі нашим поглядам.

* * *

В 1902 році вийшла друком третя збірка поезій Лесі Українки «Відгуки». У цій збірці надруковано знаменитий цикл віршів «Ритми», цикл «Хвилини» та ряд поезій на мотиви народних пісень, як от: «Пісня», «Калина», «Ой, здається, не журюся», «Ой, піду я в бір темненький» та інші.

Книжка поезій «Відгуки» є певною мірою завершення раннього етапу творчого шляху Лесі Українки, коли поетеса виступала в основному як лірик. Назвавши останню свою книжку ліричних поезій «Відгуками», поетеса цим самим хотіла підкреслити головну її ідею — ідею, висловлену в одному з віршів під такою ж назвою, написаному ще в 1896 році.

Пролетить буйний вітер над морем,
По безмірнім широкім просторі;
Білі хвилі здіймались високо,
І знялися од вітру ще вище,
Загукали, як військо вороже,
Заглушили вони буйний вітер.
Пролетить буйний вітер в пустині,
По безкрайньому мертвому полі;
Закрутились пісковаті вихри,
Простяглись геть під небо високе,
Наче велетні люті страшнії,
І розсипались, впавши звисока;
Смерть покрила слід буйного вітру.
Пролетить буйний вітер край вежі,
Що стояла самотньо на кручі;
Там знайшов він еолову арфу;
Він шарпнув її довгі струни —
І всі струни озвалися співом
Лягіднішим од вітру дзвінкого.
Буйний вітер замовк, пролетівши,
Але арфа ще довго бриніла...

В цих рядках висловлена думка про довголіття тих людських вражень, поривань, ідей, які знаходять свій відгук, свій вираз у художньому слові поета. Життєві бурі й грози, не торкнувшись еолової арфи, можуть пройти безслідно для майбутніх поколінь, як той буйний вітер над пустелею. Саме це хотіла сказати поетеса останніми двома рядками вірша «Відгуки»: «Буйний вітер замовк, пролетівши, але арфа ще довго бриніла».

Інколи Лесі Українці здавалось, що міць її поетичного слова недостатня для того, щоб вести народ у бій проти ворога. Так, у поезії 1902 року «Де тії струни» поетеса висловлює невдоволення з того, що вона вже зробила для революції, і звертається до блискавиці — символу всепереможної сили — з благанням допомогти заговорити голосом грому:

Гей, блискавице, громова сестрице,
Де ти? Розбий злії чари!
Хай ми хоч раз заговоримо громом
Так, як веснянії хмари!

В поезіях збірки «Відгуки» поетеса не тільки висловлює протестанські настрої, які перед революцією 1905 року набирають у неї особливо великої сили, але й створює образи, в яких читач пізнає російську самодержавну дійсність, де на всьому лежить печать деспотизму, де народ

терпить гніт соціальний і національний, політичне безправ'я, де «вість людям подають кайдани голосні».

То нехай же дзвін кайданів розбуджує народ до боротьби за визволення!— закликає поетеса, заявляючи про свою готовність зайняти разом з народом місце на шляху цієї боротьби. Ліричного героя Лесі Українки вабить «те верхівля, що так палає золотим пожаром»:

Непереможно прагну я поставити
Там високо червону короговку...

Як порива мене палке бажання
Піти туди пісками, чагарами,
Послухати гірської пуші гомін,
Заглянути в таємную безодню,
З потоками прудкими сперечатись,
Поміж льоди дістатись самоцвітні,
Збудити в горах піснею луну!

(«Ох, як то тяжко»)

✓ Це бажання «збудити в горах піснею луну» стало лейтмотивом всього циклу віршів «Ритми», вміщеного в збірці «Відгуки».

Промінням ясним, хвилями буйними,
Прудкими іскрами, летючими зірками,
Палкими блискавицями, мечами
Хотіла б я вас виховать, слова!
Щоб ви луну гірську будили, а не стогін,
Щоб краяли, та не труїли серце,
Щоб піснею були, а не квилінням,
Вражайте, ріжте, навіть убивайте,
Не будьте тільки дощиком осіннім.
Палайте, чи паліть, та не в'яліть!

(«Ритми»)

В цьому вірші найяскравіше висловлено естетичні принципи, яких дотримувалась Леся Українка, як поет революції. Декларуючи їх, Леся Українка завдавала рішучого удару по естетиці декадентів з її орієнтацією на формалізм, на відрив поезії від насущних потреб народу, від революційної практики робітничого класу.

Леся Українка свою поетичну творчість щільно пов'язувала з політичними вимогами часу, вважаючи політичну діяльність для себе, як для поета, обов'язковою. В цьому зв'язку цікаво згадати її листа до М. Павлика: «Скинутися «всякої політики» в літературі і в моїх зно-

синах з метрополією ніяк не можу, бо не тільки переко-
нання, але й темперамент мій того не дозволяє... *Я не
можу, не сила моя* скинутись того, чого досі не скину-
лась при гірших умовах. Тоді треба скинутись мені і
моєї поезії, моїх найщиріших слів, бо вимовляти і ста-
вити їх на папері, скинувшись того діла, на яке вони кли-
чуть інших, мені буде сором».

Леся Українка у всій своїй творчості з цілковитою
виразністю ставить питання соціальні. Всю силу свого
поетичного таланту вона спрямовує на те, щоб показати
всю нікчемність експлуататорів і возвеличити трудящих
людей як єдиних справжніх творців і господарів матері-
альних і духовних цінностей. Саме ця думка стверджує-
ться в ряді поезій збірки «Відгуки», зокрема в таких по-
езіях, як «Ра менсіс» і «Сфінкс».

* * *

Художні твори Лесі Українки, над якими вона працю-
вала напередодні революції 1905 року, являють собою
вираз прогресивних, революційних ідей того часу. Мотиви
боротьби за соціальне і національне визволення пригні-
чуваних російським самодержавством народів, тема ре-
волюційних виступів пролетаріату під прапором інтерна-
ціоналізму — становлять основу переважної більшості її
творів цього періоду. Матеріалом для сюжетів драма-
тичних поем Лесі Українки цього періоду служить росій-
ська, зокрема українська дійсність, а також і життя
інших народів світу.

Починаючи з «Одержимої» (написана в лютому 1901
року в Мінську, зараз же після смерті Мержинського)
Леся Українка поступово відходить від малих форм лі-
ричного жанру і утверджується на шляху творення дра-
матичних поем, драм і діалогів. Цей шлях для бентеж-
ної, невсипущо-активної поетеси виявився найприродні-
шим. Такі шедеври драматичної поезії Лесі Українки, як
«У катакомбах», «Камінний господар» і «Лісова пісня» —
найяскравіший цьому доказ.

У статті «Європейська соціальна драма кінця XIX
сторіччя» Леся Українка висловила, між іншим, своє пе-
реконання в тому, що «у кінці XIX сторіччя роман кін-

чав уже втомний шлях, так бадьоро початий в початку століття; поезія (лірична, — А. І.) розпачливо побивалась, бажаючи змінити старі та давні теми в «нові, новітні, найновіші», новела почала тратити свіжість барв, але саме тоді драма розбила, нарешті, кайдани мертвої рутини, що то від неї так довго та одважно намагався визволити її єдиний в своїм роді, але нерівний, та негармонійний талант «північного лицаря» Ібсена».

Можна, розуміється, поділяти чи не поділяти цей погляд Лесі Українки на долю жанрів того часу, на те, що настала епоха драматичної поезії тощо. Важливішим тут є саме прагнення поетеси внести живий струмінь в літературне життя України, знайти такі поетичні форми, в яких найповніше і найсильніше можна було б виявити революційні ідеї часу, поставити і вирішити животрепетні теми, висунуті самим ходом революційних подій початку ХХ сторіччя.

Доречно буде тут нагадати, що всі прогресивні українські письменники початку ХХ віку щодалі, то все більше і більше замислювались над станом літературного життя України в період підготовки першої російської буржуазно-демократичної революції. Михайло Коцюбинський у відомому листі до Панаса Мирного (1903 рік) писав: «новіша наша література... жила переважно селом, сільським побутом, етнографією. Селянин, обставини його життя, його нескладна здебільшого психологія — ото майже усе, над чим працювала фантазія, чим оперував досі талант українського письменника».

Цілком зрозуміло, що Коцюбинський мав тут на увазі тих українських письменників ліберально-буржуазного, народницько-просвітянського типу, творчість яких хоч і не визначала суті літературного процесу на Україні в епоху імперіалізму, але мала негативний вплив на революційний рух. Боротьба проти такої «новішої літератури», як і проти декадансу загалом, стала невідкладним завданням, і це завдання з честю виконали найвидатніші українські письменники кінця ХІХ і початку ХХ сторіччя — Франко, Грабовський, Коцюбинський і Леся Українка.

Леся Українка кожним своїм твором збуджувала і революціонізувала свідомість своїх сучасників, запалювала трудящих почуттям ненависті до експлуататорського суспільства, озброювала їх революційною вірою в майбут-

Леся Українка і С. К. Мержинський.

ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА
БІБЛІОТЕКА УАН

№ 349117

не — соціалістичне суспільство, доводила, що тільки в боротьбі на чолі з робітничим класом, трудящі зможуть звільнитись від гніту капіталістичного рабства і побудувати суспільство без пана та раба. В цілому ряді драматичних творів, як і в поемах та ліричних поезіях, Леся Українка підносить і художньо вирішує важливі історико-культурні, філософсько-політичні проблеми, які мали і мають для нас величезне значення.

Художня творчість цього періоду свідчить про різноманітність інтересів Лесі Українки, про світ ідей, симпатій і антипатій, якими вона жила напередодні революції 1905 року.

В 1901 році Леся Українка пише свою першу видатну драматичну поему «Одержима». В центральному образі цієї поеми, Міріам, поетеса розкриває ідею великої людської любові, яка ставиться над усе. Але все багатство образу Міріам не можна звести тільки до цього. В образі Міріам Леся Українка показує такі достоїнства душі, характеру, які властиві саме передовим людям — борцям за великі соціальні ідеали.

Міріам заходить в конфлікт з реакційним оточенням і фізично гине, закидана камінням дикої юрби, що сліпо йшла за месією — проповідником моралі непротивлення злу і любові до ворогів. В умовах 900-х років, коли наростала революційна буря всенародного гніву, щось реакційніше, як проповідь християнської моралі, важко було уявити. Леся Українка, яка глибоко осмислила реакційну суть такої ідеології і її шкідливий вплив на революційну практику народу, прийшла до образу Міріам.

Міріам вірна своїм переконанням, своїм принципам. Вона виявляється здатною перемагати найбільші труднощі в досягненні поставленої мети. Коли месія застерігає її, промовляючи:

Не проклинай, вертається прокляття
На того, хто сказав його,—

вона безстрашно відповіла:

Нехай!
Я знаю се, проклята я навіки,
Бо я люблю не вмію ворогів.
О, кожний тихий усміх Фарисея
Для мене гірш від скорпіона злого,
Мені бридка не так сама отрута,
Як все оте гнучке, підступне тіло,

Я вся тремчу, коли його побачу;
В моїх очах я чую зброї полиск,
В моїх речах я чую зброї брязкіт,
Так я узброєна в свою ненависть...

Міріам, обстоюючи своє переконання в тому, що не можна полюбити того, хто заслуговує ненависті, заперечує реакційну проповідь месії.

Останні слова Міріам глибоко характеризують блгородство її душі. Вона вміє високо цінити чистоту людського почуття любові і ненависті, не міняючи його ні на що, навіть на рай «небесного царства».

Месіє! Коли ти пролив за мене...
Хоч краплю крові дарма... Я тепер
За тебе віддаю... життя... і кров...
І душу... все даремне... Не за щастя...
Не за небесне царство... Ні... з любові!

15 лютого 1903 року Леся Українка остаточно закінчує наступну, після «Одержимої», драматичну поему «Вавілонський полон». Поема ця дає яскраву картину трагічного життя полоненого єврейського народу за часів панування жорстоких вавілонських завойовників і гнобителів, починаючи з царя Навуходоносора.

Молодий пророк-співець Елеазар виступає в умовах вавілонського полону як справжній ватажок свого народу. Він кличе до об'єднання, картає старих реакційних пророків, формулюючи реальну програму боротьби за визволення, і цим схиляє на свою сторону весь народ.

Образ Елеазара дуже цікавий насамперед тим, що в ньому поетеса розкриває як позитивне — мужність, політичну далекозорість, любов до народу, ненависть до завойовників-гнобителів, свідомість того, що тільки в боротьбі, а не в покорі, народ стверджує своє право на існування.

Ось монолог Елеазара, в якому висловлена його програма:

Нам два шляхи: смерть або ганьба, поки
Не знайдем шляху на Єрусалим.
Шукаймо ж, браття, до святині шляху.
Так, як газель води шука в пустині,
Аби не міг сказати ворог дужий:
«Ось я убив Ізраєля, він мертвий!»
А поки знайдем, за життя боримось,

Як барс поранений серед облави,—
Нехай не буде приказки між людьми:
«Заснув господь Ізраєля на небі!»
О, рано ще радіти, Вавілоне!
Між вербами бринять ще наші арфи,
Ще ллються сльози в ріки вавілонські,
Ще з сорому горить дочка Сіона,
Іудин лев іще рикає гнівом,
Живий господь, жива душа моя!
Живий Ізраєль, хоч і в Вавілоні!

Не заперечуючи алегоричності драматичної поеми «Вавілонський полон», де поетеса ставить і вирішує питання визвольної боротьби українського народу на початку ХХ сторіччя, все ж треба визнати, що перед нами твір на конкретну історичну тему. Це треба сказати і про головного героя поеми — Елеазара. Образ Елеазара можна розглядати і як образ алегоричний, в якому підкреслено характерні риси прогресивного політичного діяча, революційного вождя часів ХХ сторіччя, але разом з тим це діяч конкретних історичних умов часів вавілонського полону.

В драматичній поемі «Вавілонський полон», як і в ряді інших своїх драматичних творів, Леся Українка дбала про те, щоб у поемі був активний мобілізуючий момент, який би спонукав читача до роздумів, який би допоміг йому зорієнтуватись в обстановці сучасної йому суспільно-політичної боротьби і бути не пасивним свідком подій, а активним учасником їх.

Такого ж характеру і друга драматична поема «На руїнах», написана в 1904 році, яка майже повторює тему «Вавілонського полону». Щоправда, Тірца йде далі Елеазара. Вона сміливіша в ламанні старих традицій і забобонів, рішучіша в своїх діях. Тірца, як і Міріам, не поступається своїми принципами перед відсталого засліпленою юрбою, очолюваною реакційними пророками і співцями.

Тірца:

Бракує арфі струн, співцеві слів!
Колись ти чув, як на пророчий голос
Руїна озивалась. Я ж почула,
Як ти, співець, хотів луною бути
Осій руїні... Дай її сюди.

(Бере арфу з рук здивованого співця)

Свята руїна служить нашій ганьбі!
Колись живії, струни тяжко стогнуть
Під мертвим доторканням мертвих рук,
Живі слова, мов вітер в мертвім листі,
В плохих устах безсило шелестять.
Я визволю тебе, свята руїно —
Ще може станеться господне чудо,
Що віднайде тебе рука гідніша
І збудять у тобі не тільки голос,
А й душу вічну. Поки ж — спочивай!
Нехай тебе свята ріка ховає!

(Широко замахнувши, кидає арфу далеко в Іордан).

Співець:

Безумна! Біснувата! Що ти робиш?

Тірца:

Добудь нові слова, новії струни,
Або мовчи — могили не співають.

Буржуазно-націоналістична критика, торкаючись цього діалогу між Тірцею і співцем, твердила, що Леся Українка образом Тірци показала марність боротьби українського народу за визволення. Те, що Лесина Тірца будила і активізувала революційну думку народу, кликала до рішучої боротьби проти всього старого, реакційного, забобонного, буржуазні критики намагались замовчати.

* * *

По дорозі до Генуї в 1903 році Леся Українка мала можливість спостерігати і в чужому краї багато спільного з долею трудящих, зокрема робітників своєї країни. Жахлива експлуатація робітників на заводах італійського міста викликає в поетеси благородне обурення проти панів-капіталістів і ще більше зміцнює почуття солідарності з пролетарями всіх країн.

Картина робітничого кварталу італійського міста, де «чорні, закурені стояли там будиночки», де «з вікон визирали, мов привиддя, якісь бліді, невільницькі обличчя», де «над усім той дим, той легкий дим, що не гризе очей, притьмом не душить, а тільки небо ясне застилає», — справляє на поетесу не просто гнітюче враження, а

породжує в ній революційний протест проти експлуата-
торів, почуття братерської солідарності з робітниками
всього світу.

Той дим проник мені у саме серце,
І стиснулось воно, і зацімло,
І вже не говорило: чужина.

(«Дим»)

Для характеристики політичних поглядів Лесі Україн-
ки в період підготовки першої російської буржуазно-
демократичної революції дуже показовою є поезія «На-
пис на руїні» (1904 рік), в якій вона підносить до рів-
ня політичної свідомості пролетарського революціонера.

В поезії «Напис на руїні» поетеса засобами контраст-
ного паралелізму викриває огидну суть гнобителів-тира-
нів і показує велич пригноблених ними народів. Визиску-
ючи до краю рабів, тиран хоче зробити собі довічний
пам'ятник. Для здійснення цього тратиться не тільки
сили рабів, але й життя і кров їх. Та це гнобителя не
обходить. Він діє за принципом: хай гине раб, аби тільки
був збудований пам'ятник.

Чудова гробниця — витвір мистецтва — є результат
творчого труда робочих рук раба:

І кожна статуя, колона, малювання,
Мережечка, різьба і навіть цегла
Незримими устами промовляє:
«Мене створив єгипетський народ!»

Нашадки сприймають цей витвір мистецтва як па-
м'ятник народів, а не невідомому, забутому фараоно-
ві — тирану. І висновки поетеси звучать як заклик трибу-
на — пролетарського революціонера, що глибоко усвідо-
мив більшовицький заклик: «Геть самодержавство!»

Умер давно той цар з лицем тирана,
Зоставсь на ньому — круг і збитий напис.
Співці, не марте! Вчені, не шукайте!
Хто був той цар і як йому наймення;
З його могили утворила доля
Народу пам'ятник, — Хай гине цар!

Після Горьківського «пусть сильнее грянет буря!»
ніхто з поетів світу не сказав такого сильного, револю-
ційно-патетичного слова, яким є оце Лесине — «Хай гине
цар!». Як і горьківський заклик до розпалювання гніву
народного, так і заклик Лесі Українки «Хай гине цар!»

були цілком співзвучними закликам партії Леніна-Сталіна — «геть самодержавство», з якими робітники йшли в 1905 році на штурм російської монархії.

* * *

Починаючи з 1903 року (літо) і аж до травня 1905 року Леся Українка живе на Кавказі (Тифліс). Лише на місяць-півтора вона виїжджала в 1904 році на Україну, відвідавши Київ, Одесу та Гадяч.

У Києві в неї були видавничі справи: готувалось видання четвертої книги її творів, написаних протягом перших 20 років — «На крилах пісень». Були, треба думати, й інші справи, зв'язані з політичною роботою, але конкретних фактів про політичну роботу Лесі Українки в Києві цього періоду ми поки що не маємо. Відомо тільки, що поетеса і далі залишається під таємним наглядом поліції та жандармерії, що її запідозрювали у зв'язках з «іскрівською» соціал-демократичною організацією, викритою в Києві в 1902 році.

З листів Лесі Українки періоду 1904 — 1905 років можна догадуватись, що вона важко переживала свою «бездіяльність», зумовлену хворобою, і шукала якогось місця в редакціях, де б можна було зайнятись також організаторською роботою. З цією метою в листопаді 1904 року вона виявила бажання стати редактором «Южных записок».

З цього приводу Леся Українка в листі до матері від 25.VI.1904 року писала: «Манить мене мрія хоч який час пожити зовсім самостійно, при виразній і відповідальній роботі, роботі активній, як-не-як організаторській. Як бачиш, не одна «сліпа богиня» владає мною, і те, чого я *ні за що* не зробила б ради конфенансів, або фальшивих гордощів, я *можу* зробити ради того, чому служила ще з дитячих років».

З цього листа ясно, що Леся Українка щиро прагнула до активної «організаторської» роботи з певною політичною метою, як людина революції.

В травні 1905 року Леся Українка прибула до Києва. Її здоров'я поліпшилось. В червні вона відвідала Колодажне, де пробула майже місяць.

На початку жовтня 1905 року Леся Українка майже на цілий місяць їде до Петербурга. Це був розгар революційних подій в країні. Страйкували робітники, селяни палили поміщицькі маєтки. В листі до матері від 11.X.1905 року Леся Українка пише: «Доїхала я добре, тільки поїзд на 3 години спізнився, але це ще не біда, бо ми всі (пасажири) боялись, що зовсім де-небудь застрянемо — всю дорогу читали звістки про те, що всі залізничні бастують і от-от прийде черга й на нашу. Лякали нас, що засядемо в Двінську на невиразно довгий час, але якось проскочили. Не знаю, як і коли дійде цей лист, бо кажуть, уже й Петербург одрізаний, як і Москва».

Повернувшись до Києва, Леся Українка не покидає думки про роботу в редакції. В листі до А. Кримського (3.XI.1905 р.) вона пише:

«Тут у нас проектується аж три українські газети, то я може до котроїсь запряжусь, тоді вже кінець волі! Хоч з мене такий журналіст, «як за денежку пістоль», та на безлюдді і Хома дворянин, до того ж менш почуватиму свій «паразитизм», мовляв ваш Лаговський, бо візьму на свою долю либонь найчорнішу роботу в мужицько-пролетарській українській газеті, лишивши білу роботу чистої ідеології в двох «інтелігентських органах» не-пое-там. Такої газети, до якої я хочу пристати, давно вже просять виразно «голоси з народу», навіть гроші той народ хотів на те давати, значить моя робота там вже безперечно «паразитською» не буде».

В цьому ж листі Леся Українка пише про те, що її муза тепер у повній гармонії з «громадським настроєм».

«Мені,— каже вона,— якось не приходиться навіть нагадувати сій свавільній богині (музі:— А. І.) про її громадські обов'язки, так обмарив її суворий багрянець червоних корогів і гомін бурхливої юрби».

Важливо підкреслити, що прагнення Лесі Українки взяти участь у практичному суспільно-політичному житті країни в роки першої російської буржуазно-демократичної революції було прагненням революціонера, який стояв на позиціях робітничої демократії, на позиціях РСДРП. Суспільно-політичні погляди Лесі Українки в період революції 1905 року, як погляди пролетарського революціонера, знайшли свій вираз у всій її багатогранній творчості цього періоду.

Історична обстановка, в якій відбувалась перша

російська буржуазно-демократична революція, зумовила і висунула цілий ряд важливих соціально-політичних і філософських проблем, що знайшли своє художнє втілення у творчості найпрогресивніших російських і українських письменників. В творчості Максима Горького, Серафимовича, Івана Франка, Панаса Мирного, Михайла Коцюбинського, Лесі Українки, Леся Мартовича та інших показано класову боротьбу у місті і на селі, розкрито реакційну суть релігії, церкви, буржуазного лібералізму і націоналізму, зображено куркуля як запеклого класового ворога сільської бідноти тощо. На творчості цих письменників особливо яскраво позначився вплив ідей марксизму-ленінізму. Завдяки виключній увазі Володимира Ілліча Леніна до Горького, останній вперше в світовій літературі з позицій марксизму-ленінізму намалював в романі «Мать» історично вірну картину життя і боротьби російського робітничого класу, ввів у літературу героя з робітничого середовища, заклавши цим основи історично нової літератури — літератури соціалістичного реалізму.

Знайомство з марксистськими працями, вивчення творів Леніна, які в кінці XIX і на початку 900-х років нелегально, але широко розповсюджувались серед прогресивної, революційно настроєної інтелігенції та робітничих мас, допомогло українським письменникам Коцюбинському і Лесі Українці правильно показати в своїх творах на теми революції 1905 року розташування класових сил в революції, розпізнати і сатирично змалювати ворожу революційному пролетаріатові суть панського лібералізму тощо.

Коцюбинський в дусі ленінської характеристики дореволюційного капіталізованого села і зрадницької суті дрібнобуржуазних партій, зокрема буржуазного лібералізму і націоналізму, пише свої твори, такі як «Фата Моргана», «Сміх», «Він іде», «Коні не винні», «Persona grata». Леся Українка, крім великих драматичних творів на теми революції, пише ряд сатиричних віршів, до речі, мало відомих досі широкому читачеві, в яких, як і Михайло Коцюбинський, викриває реакційну суть ліберального панства, що часто удавало з себе прихильників революції, але зраджувало її на кожному кроці.

Вірші Лесі Українки «Пан народовець», «Веселий пан» і «Практичний пан» є прекрасними зразками полі-

тичної сатири на ліберальне панство, яке в цілях маску-вання і боячись наростання революції, пробувало загра-вати з народом, хизуючись своїм лібералізмом.

Пан ліберал (у вірші «Пан народовець»), прикидаю-чись другом народу, проповідує думку, що треба бути по-далі від політики.

Нащо вам здалася тая
Мудра політика,
Тільки часу марнування,
Сварка, біятика.

Говорячи так, пан радить «мужикам» виписати краще «часопис мужичу» (яку, до речі, сам і видає), з якої се-лянин, мовляв, зможе навчитись краще вести своє госпо-дарство, і цим поліпшить своє злиденне становище.

З убивчим сарказмом Леся Українка говорить про «мудрість» панської науки для «мужиків»:

Я навчу вас, як гноїти
Землю для пшениці.
Кажете, землі немає?
То пусте, дрібниці!
Розкажу вам, як де в світі
Сіно косять люди...
В вас немає сіножаті?
Ет, якось-то буде!
Розкажу вам, як худобу
Треба випасати...
Вам не стало пасовиська?
Чи на те вважати!
Ну, навчу вас як належить
Пильнувати ліса...
Ви не маєте вже ліса?
Оттуди до біса!

У віршах «Веселий пан» та «Практичний пан» Леся Українка викриває хижацтво лібералів-поміщиків, які для «усмирення» бунту селян викликають карателів-козаків.

Що там? Бунт? Не бійся, Валю,—
Зараз будуть козаки...
Прошу в залу всіх до балу...
Гей, шампана, двораки!
О, вже там дають їм хлосту... що за дикі крики!
Гей, цимбали! Швидше, шпарче! голосніш музики!!!

Саме ці вірші Лесі Українки — вірші з виразною по-літичною спрямованістю — замовчувались буржуазними істориками літератури і літературними критиками.

В багатоплановому творі—фантастичній драмі «Осіння казка» — написаному в 1905 році під безпосереднім враженням від революційних подій на Кавказі, Леся Українка також картає лібералізм в образі лицаря-в'язня, що символізує тут українську ліберально-буржуазну інтелігенцію.

Але «Осіння казка» своїми ідеями, вираженими в цілій системі алегоричних і символічних образів, виходить далеко за рамки критики лібералізму. «Осіння казка» є яскравим відтворенням широких подій революції в найважливіших її моментах і красномовним підтвердженням думки про те, що Леся Українка глибоко розуміла розташування класових сил в революції 1905 року і бачила в робітничому класі основну рушійну силу її.

Під символічними хлівами-свинарниками треба розуміти самодержавну систему, під скляною горою — силу самодержавної влади, в образі короля дано царя Миколу II, в образі будівничого, в його репліках легко пізнати керівну роль робітничого класу в організації і проведенні революції, в знищенні основ самодержавства.

Найскладніший тут образ принцеси. Досі по-різному розшифровували цей образ автори статей про «Осінню казку». Найвірніше буде сказати, що це образ символічний, в якому поетеса показує історичну долю визвольної ідеї. Народ віками прагнув до визволення, боровся за перетворення визвольної ідеї в життя, але в допролетарський період це не приносило бажаних результатів.

Така концепція образу принцеси підтверджується ставленням до неї короля, лицарів і робітників, а також ставленням самої принцеси до свого оточення. Вона, приборкана королем, сидить на скляній горі як невілница. Її намагались визволити і революціонери народники, і різні «лицарі» — представники буржуазної ліберальної інтелігенції, але розбудити, перетворити її в реальну дійсність (зняти з скляної гори) їм було не під силу. Вони обривались і гинули, як оті 106 лицарів — рятівників принцеси, або зраджували її, як лицар-в'язень.

Розчарувавшись у своїх «поклонниках» і «визволителях», принцеса з'єднується, кінець кінцем, з революційним робітничим класом і йде з ним проти короля.

Леся Українка починає свою фантастичну драму «Осіння казка» з показу лицаря-в'язня, який через своє вільнодумство, через ліберальне загравання з рево-

люційним народом, зазнає переслідування з боку царизму. Окремими штрихами поетеса підкреслює псевдореволюційну суть цього лицаря-в'язня з самого початку. Він, виявляється, гідний уваги служебки, яка в нього захоується, він розраховує, що з її допомогою «виб'ється в люди». Служебка організувала лицареві втечу з тюрми. Лицар цілком звиряється своїй рятівниці, бо йому, виявляється, стало однаково, куди йти: «аби з темниці геть». І лицар-в'язень пішов... за служебкою.

В другій сцені змальовано королівський палац, де живе принцеса. Самої принцеси тут ще не показано, але довідуємось від прях, швачок і праль, що принцеса прийшла до королівського двору як наймичка-босоніжка, та «сподобавшись» королеві, стала його коханою. Тут же дається вказівка, що принцеса ця якась незвичайна. «Вона вже певне має щось на думці», — каже швачка.

В третій сцені подано принцесу в світлиці, де вона, виконуючи сяку-таку роботу, нудиться і нарікає на своє безрадісне становище привілейованої невільниці. Короля вона ненавидить, бо живе у нього з примусу. Вона мріє зустрітись з коханим лицарем.

В четвертій сцені подається ряд складних ситуацій, що становлять собою головну частину сюжету «Осінньої казки». Лицар, рвучись на волю, зневажливо ставиться до залицання служебки. Коли при цьому з'являється пастух і починає розмову з служебкою про принцесу, лицар, почувши це ім'я, скрикує. Це викликало в пастуха підозріння, що служебка когось переховує. Лицареві довелося тікати. За допомогою будівничого і робітників, що прийшли руйнувати свинарники, він здобуває жадану волю і можливість добутися до принцеси. Він кидається на гору.

Поетеса відтворює цей момент дуже мальовничо: (Робітники ломами й сокирами ламають стіну, вона незабаром падає. Окривається вид на скляну гору. Видно, як лицар дереться вгору, чіпляючись за кришталеві виступи гори. Незабаром на даху кришталевого замку показується принцеса).

П р и н ц е с а

Як далеко, як широко
Видно божий світ!

Л и ц а р (на середині гори)

Що се так бринить високо?
Се її привіт?

Принцеса (завважає його)

Не губи життя даремне,
Повертай назад!

Ця сцена, що кінчається героїчним подвигом принцеси (вона кидається з даху кришталевого палацу і котиться разом з лицарем, що зірвався вниз) символізує початок революційного виступу народу в 1905 році. Поетеса підкреслює, що героями революційних подій 1905 року були робітники на чолі з будівничим і що тільки вони спроможні були свободололюбиву ідею перетворити в дійсність — врятувати принцесу.

Будівничий, що відкрив очі всім трудящим масам народу, показавши конкретний шлях до справжньої волі, рятує цю волю, показану в образі принцеси, якій загрожувала небезпека з боку царських прислужників — пастухів, підпасків, служебок і інших вже в ході самої революції.

Будівничий

Ні, стривайте,
Я знаю добре всі ці переходи:
Тюрма, шпиталь, а потім знов тюрма,
І так довіку. Хлопці, не даваймо!
Доволі з нас тих тюрем і шпиталів.

Махає рукою і, здвигнувши плечима, йде собі геть. Пастух, служебка з підпасками наступають, будівничий і робітник одбиваються; спершу борються голими руками, потім ідуть в діло палиці, кілки й каміння.

Лицар (слабим голосом)

Не бийтесь марне... Ми однак помрем...

1-й робітник

То ми тепер не так за вас б'ємось,
Як за самих себе.

2-й робітник

Егеж, обридло
Хліви, шпиталі й тюрми будувати.

3-й робітник

А потім руйнувати...

4-й робітник

Щоб ізнову
Те саме будувати.

5-й робітник

І на кого?

Нарешті ж на самих себе!

В останній картині «Осіньої казки» поетеса показує спробу зруйнування скляної гори — російського самодержавства силами трудящих мас під керівництвом пролетаріату і його партії. З'єднання принцеси з трудящими масами і остаточний розрив її з лицарем-в'язнем — зрадником, — символізує собою здійснення свободололюбивої ідеї, перетворення її в життя шляхом революційної збройної боротьби народу проти царизму.

Устами будівничого поетеса висловила впевненість в тому, що «зимі прийде кінець», що боротьба проти самодержавства неминуче закінчиться перемогою.

Молодий хлопець

Гей, пане будівничий! Скажіть,
Ми хутко станем на горі?

Будівничий

Який швидкий! Ні, молодче, не хутко,
Се діло довге, як осіння казка.

Принцеса

Зате скінчиться справжньою весною!

Лицар *(понура, сидючи нерухомо на низькому уступі)*

Ще після осені зима належить.

Будівничий

Але й зимі на світі є кінець.

Цими словами будівничого закінчує Леся Українка свою фантастичну драму — фантастичну і алегоричну щодо форми художнього відображення, але реалістичну в постановці і філософському осмисленні питань революції 1905 року.

(В кінці рукопису є така приписка Лесі Українки: «Кінець, може, колись буде. Тифліс, 25. І 1905 року.»)

Як і треба було чекати, виразно-революційна драма «Осіня казка» не викликала схвалення серед буржуазно-ліберальних і націоналістичних кіл. К. Квітка, прочитавши рукопис «Осіньої казки», висловив думку, що твір невдалий, «не викінчений», і не радив Лесі Українці

виходити з ним на люди. На рукописі драми він залишив таку помітку: «Ознайомившись з необробленим продовженням, я висловив свій погляд, що ця річ не вдалась».

«Осіння казка» вперше була надрукована в 1928 році в VI томі творів Лесі Українки (видавництво «Книгоспілка»)

* * *

Леся Українка в ряді своїх творів, особливо тих, що були написані в час подій 1905 року, виступає як полум'яний пропагандист революційної боротьби проти самодержавства. До таких творів революційного спрямування належить і її діалог «Три хвилини».

Як і «Осіння казка», діалог «Три хвилини» має пряме відношення до подій 1905 року, являючись відгуком на ідейно-філософську боротьбу, що відбувалася в цей час між РСДРП з одного боку і різними опортуністичними партіями того часу, з другого.

Ідейна спрямованість діалогу «Три хвилини» полягає в ствердженні матеріалістичного світогляду та революційних методів боротьби і в запереченні ідеалізму в свідомості, лібералізму, опортунізму та примиренства в практиці. В цьому не важко переконатись, прослідкувавши за суперечкою між Монтаньяром і Жирондистом — основними персонажами діалогу «Три хвилини».

Монтаньяр — носій передових революційних поглядів, що ґрунтуються на матеріалістичному світосприйманні і світорозумінні. Він виявляє гостро негативне ставлення до Жирондиста — ідеаліста, опортуніста, ліберала, ненавидить його за «великопанські мрії». В своїй боротьбі Монтаньяр спирається на факти з життя, оперує конкретними аргументами і цим крок за кроком розвінчує Жирондиста, який, обстоюючи свої погляди, вдається виключно до ідеалістичних формул, до софізмів. Ось зразок цього ораторського змагання:

Монтаньяр

В чім тут нещастя,
Коли ти віруєш в ідею вічну?
Хіба ж не все одно, в которую скриню
З кісток і м'яса перейде ідея —
То ж їй не першина мінять домівку.